

MEDIEVAL HISTORY
OF CENTRAL EURASIA

№3(4) 2023

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

Has been published since 2020

No. 3 (4) 2023

Astana 2023

EDITOR-IN-CHIEF:

PhD, Assistant Professor
Kariyev E.M.

EDITORIAL BOARD:

Qydyráli Darhan	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Muminov A.K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Samashev Z. S.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Abuseitova M. K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Sabitov Zh. M.	PhD in Political Science (Kazakhstan)
Golden Peter B.	Dr., Professor (USA)
Kradin N.N.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Erdélyi István	Doctor of Historical Sciences, Professor (Hungary)
Uzelac	PhD in History (Serbia)
Aleksandar	
Mirgaleev I. M.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Zaytsev I. V.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Petrov P.N.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Nagamine	PhD in History (Japan)
Hiroyuki	

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010000

Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)

E-mail: medieval-history@isca.kz

Medieval History of Central Eurasia

Owner: Astana International University

Periodicity: quarterly

Circulation: 500 copies

CONTENT

N.Abdinassir, P.Imre TURKIC MOTIVES IN HUNGARIAN CULTURAL TRADITIONS IN THE MIRROR OF FOLKLORE AND FOLK SAYINGS	5
А.Б.Рахымбаева ОРТА ЕДІЛ БОЙЫНДАҒЫ ҚАЛАЛАРДЫҢ АЛТЫН ОРДАНЫҢ ТАУАР – АҚША ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ	23
А.А.Каратаев КАСАТЕЛЬНО ВЕРСИИ О НОГАЙСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ПЛЕМЕНИ АЛШИН	30
А.А.Бақыт _МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ДАМУЫ: СЕБЕПТЕРІ МЕН САБАҚТАРЫ	50

TURKIC MOTIVES IN HUNGARIAN CULTURAL TRADITIONS IN THE MIRROR OF FOLKLORE AND FOLK SAYINGS

N.Abdinassir¹, P.Imre²

¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Department of History, Astana, Kazakhstan
e-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com

²University of Nyíregyháza, Department of Slavic Philology, Nyíregyháza, Hungary
e-mail: drpacsai@gmail.com

Abstract. The scientific investigation of old cultural traditions is an one of important task of culturology and linguistics, namely discover the roots of culture and the national mentality. Of the four branches of anthropology, cultural anthropology, which is also referred to as social anthropology, ethnology, or ethnography, is most closely associated with folklore. Prehistory or archeology have any direct relationship to folklore, although the latter may occasionally provide information regarding past developments and population movements which is useful to the folklorist. Linguistics is somewhat more closely related, both because the style of verbal expression of a tale or proverb is influenced by vocabulary and grammatical structure, and because linguists have found folktales and myths convenient devices for collecting linguistic texts. Folklore, however, falls squarely within the fourth field, cultural anthropology, which is concerned with the study of the customs, traditions, and institutions of living peoples. Folklore, to the anthropologist, is one of the important parts that go to make up the culture of any given people, as there is no known culture which does not include folklore. No group of people, however remote or however simple their technology, has ever been discovered which does not employ some form of folklore. Because of this, and because the same tales and proverbs may be known to both, folklore is a bridge between literate and nonliterate societies. Folklore and folk sayings are an important source for studying the oriental motifs of Hungarian cultural traditions . In this study based on mentioned aspects, were made an attempt to observe and witness the level of historical relations of European and Central Asian people through the comparative study of folkloristic, linguistic and cultural motives of Kazakh and Hungarian people.

Keywords: Hungarian and Kazakh cultural traditions, the culture of Central Asia, scientific investigation, comparative study, Shamanism, customary law, minority, old law and order, decimal system of army, folklore

INTRODUCTION

Nowadays most part of researchers in linguistics are more concern about the modern study theories, however, the scientific investigation of old cultural traditions are one of an important task of culturology and linguistics, namely discover the roots of culture and the national mentality. In this study the old elements of Hungarian and Kazakh cultural traditions will be compared, namely the common elements of culture of Central Asia. During the comparative research we found joint outlines elements in different domains of cultural traditions. The motives of Shamanism, the law of minority, which was the fundamental element of an old law and order, the decimal system of army, other common aspects of the art of war, similar customs

and beliefs demonstrate the common general traits of culture. In this comparison the investigation of folklore has an important role since it guards the motives of old cultural traditions.

Methodology. During research several types of comparative study were used, namely, (1) cross-cultural comparison which involves comparing different cultures to identify patterns and relationships between cultural variables. (2) diachronic comparisons which focuses on comparing cultures or societies across different historical periods to identify changes and continues over time, named approach frequently using in linguistic anthropology as one of basic methods. One of mentioned study type “comparative ethnography,” by which we mean ethnographic research that explicitly and intentionally builds an argument through the analysis of two or more cases by tacking back and forth between cases to identify either similarities or differences in the processes, meanings, concepts, or events across them in the service of broad theoretical arguments were used in current research. Hungarian cultural traditions has its own characteristics among the cultural traditions of European peoples and ordinarily related to the traditions of the Turkic-speaking peoples. The most intense cultural and linguistic contacts arose with the Turkic peoples, which is reflected in the Hungarian language, customs and beliefs. After the conquest of the Carpathian Basin, the way of life of the Hungarian people was transformed. In this study the old elements of Hungarian and Kazakh cultural traditions will be compared, especially, the common details of culture of Central Asia.

Aim of the research. By using the approaches of the comparative study to illustrate old elements of Hungarian and Kazakh cultural traditions which allow to the readers to see the common details Central Asian culture. In order to discern type and level of connection between European and Turkic people through the research of the relation of Hungarians and Kazakhs based on the folklore, linguistic and cultural aspects. Especially, (1) in customs associated with everyday life style through the role of youngest son in the family, (2) folk etiquette in nomadic way of life, (3) oriental motives of military affairs of the Hungarians, that performs findings by comparative methods in linguistics and traditional attitude of Europeans and Central Asian people. (4) the cult of the horse among the Hungarians and Turkic nomads, mostly based to the folkloric finding and proverbs. (5) matching of beliefs and superstitions, especially traces of shamanic beliefs, in this part were based to the religious aspects of Islam and Christianity.

Scientific novelty. During the comparative research were founded joint outlines in different domains of cultural traditions. The motives of Shamanism, the law of minority, which was the fundamental unit of an old law and order, the decimal system of army, other common aspects of the art of war, similar customs and beliefs demonstrate the overall traits of culture. In this comparison the investigation of folklore has an important role since it guards the motives of old cultural traditions.

THE MAIN PART

Common elements of customs associated with lifestyle. Common law – the institution of the minority. An important element of the Hungarian traditions is the preservation of the Eastern sense of justice, which differs sharply from the sense of justice of the European peoples. In contrast to European traditions, the successor of the paternal house among the Hungarians was the youngest son, who had the right to be the first to choose his part of his father's heritage. The institution of customary law, a minority among the Hungarians, is contrary to generally accepted European legal traditions, the institution of primogeniture. European legal consciousness is rooted in the Old Testament, which speaks of the tradition of primogeniture.

The story of Jacob and Isaiah, which speaks of the violation of an ancient tradition by Jacob, who acquired the birthright and father's blessing by deceit. Jacob's tragic fate, expulsion from his native land and death in a foreign land for his knavery reflects the strict nature of the protection of the most revered right among biblical peoples. The customary law of the minority appeared at the level of law in the first Hungarian legal code „Tripartitum” (1517), compiled by István Werbőczy (Werbőczy). The code states that the youngest son is the heir to the father's house and family hearth. In the chapter „De divisionibus bonorum paternorum & avitorum, inter fratres fiendis.” (Titulus XL) 'On the distribution of the father's wealth among the sons' of this legal work, which served for a long time as a model of law, speaks of the rights of the youngest son – the successor of the father's house: “Domus autem paterna filio juniori deputatur ad residendum a younger son, who will be his dwelling and hearth”). The famous researcher of the customary law tradition of the Hungarians Karoly Tagani also emphasizes that the youngest son was the keeper of the family hearth. He points out that, according to Hungarian folk traditions, he functioned until the beginning of the 20th century in the Hungarian peasantry. The ancient nature of the institution of the minorate is also evidenced by historical data. Prince Árpád, the founder of the famous Árpád dynasty, was succeeded by his youngest son. The deep roots of the customary law of the minority are evidenced by the fact that in the fight against the ancient Eastern cultural traditions, the new feudal state did not abolish this customary law, but accepted it at the level of law in the first legal code, which has long been determined by legal law.

The depiction of the image of the younger son in Hungarian folklore has preserved the fact that in the national consciousness of the Hungarians the younger son acts as a privileged person, the keeper of the hearth and tribal traditions. In the ethnographic work *Magyar néprajz, Népköltészet* 'Hungarian Folk Art', it is indicated that in Hungarian fairy tales, the younger son is a typical character, who defeats cruel enemies and wins. Hungarian folk tales such as *Férfi-Hamupipőke* 'The Cinderella Boy' clearly reflect traces of ancient minority customary law. When studying the nature of the legal consciousness of the Kazakh people, we found similar motives. S. A. Kaskabasov, when interpreting the features of the Kazakh fairy tale, emphasizes the typical image of the youngest son, the main character of

the fairy tale. The Kazakh fairy tale three brothers is a typical work depicting the victory of the youngest son over his cruel and greedy older brothers. The plot of this fairy tale basically corresponds to the Hungarian fairy tales such as Cinderella Boy. This motive is directly related to the customary law of the minority, the main element of the legal consciousness of the Kazakh people. He deals with the customary right of the minority among the Kazakhs while studying the position of the youngest son in the Kazakh folk tale. He refers to the collection of Kazakh rights, published in 1871. This collection says that the youngest son, called kenzhe-bala, is, so to speak, the full and root heir to everything his father has. (Kaskabasov, 1972: 133). He points out that “the younger son remained the owner of the “ulken shanyrak” (big father’s house), and the older sons, having received their enshi and otau, separated from their father. The younger son, as the successor of the big house, had the privilege to organize a commemoration for the deceased ancestors, to carry out their covenants, to guard all the traditions of the family. The position of the heir to the paternal house obliged him to be a staunch supporter and defender of tribal relations. Therefore, the patriarchal family supported and idealized the youngest son. Naturally, he entered the Kazakh fairy tale as an ideal hero.” (Kaskabasov, 1972: 134). We found further evidence in the traditions of the Mongolian peoples. E. V. Barannikova points out that the youngest son in the Buryat fairy tales is depicted with great sympathy. In the Buryat fairy tale Khulmaadai mergen, we found similar plot motifs in the mentioned Hungarian and Kazakh fairy tales. This positive image is based on ancient Buryat traditions. The younger son, in comparison with the older ones, was always in a special position – he enjoyed the privilege. He is the owner of his father’s house and the successor of the ancestral, family hearth.

Customs, folk etiquette. The historical events of the conquest of the Carpathian Basin speak of a further element of the eastern sense of justice of the Hungarians. In addition to the institution of the minority, the symbols of the concept of „pasture / land” reflect Eastern traditions. According to the traditions of the steppe nomads, the acquisition of symbols of water and land of a foreign country was equal to the acquisition of a foreign land.

Ethnographic works mention that, according to ancient customs, nomads could acquire symbols of the land only by honest exchange, they had to pay with expensive gifts. According to the traditions of the nomads, the acquisition with the force of these symbols was forbidden, since they considered it theft, theft. Among the steppe nomads, oral traditions and symbols ruled life, as they did not have written legal codes. The basis of the Hungarian legend is the fulfillment of this old custom, they acquired the symbols of their future native land not by force, but according to ancient laws, by honest exchange. The ambassadors of the Hungarian leader Arpad offered an honest exchange: for a beautiful white horse with a golden harness and for expensive gifts, they asked for a handful of land, a flask of water and a bunch of grass from a Slavic prince who dominated the northeastern part of the Carpathian basin. Prince Svatopluk, not knowing about the nomadic traditions of the

Hungarians, handed over the symbols of his country to the Hungarian ambassadors. He did not know that by this exchange he lost his country, which after that the Hungarians captured.

The Uyghur expressions yer-su (Kaidarova 1958: 145) 'coal < earth and water' and ot-su (Kaidarova 1958: 149) 'pasture land < grass and water', which are symbols of the country, speak of the symbols of land. The Bashkir language also uses this symbol of the country: er-hyuy (Bashkir Russian dictionary, 186) 'earth and water; land'. The Kyrgyz expression zher-su (Kyrgyz Russian dictionary, 249) 'land-water (land and pasture land) is also associated with the ancient customs of the steppe nomads. Expression of the Kyrgyz language Zher-Suu 'myth. Earth-Water (Ancient Turkic deity), highlights the mythological roots of expressions of customary law of nomads. In ethnographic works, it is mentioned that, according to ancient customs, nomads could acquire symbols of the land only by exchange. I had to pay with expensive gifts. The basis of the Hungarian legend is the fulfillment of this old custom. They acquired the symbols of their future native land not by force, but according to ancient laws, by honest exchange. An important motif of Hungarian folk etiquette is reflected in the proverb "Magyar ember hallgat, mikor eszik." (ONG 459/203) 'A Hungarian person does not speak while eating'. This custom was strictly observed in Hungarian families. An Uzbek proverb also speaks of a similar custom avval gaosh, badez kalosh (Uzbek Russian dictionary, 198) 'first eat, then speak' reflects a similar etiquette rule. The Turkish proverb Evvel taam, sonra kelâm (Turkish Russian dictionary, 1968: 284) 'first eat, then speak' also speaks of the custom of the Turkic peoples. The words avval, evvel 'first' and badez, sonra 'then' emphasize the order of actions.

When studying the customs of the Turkic peoples, we learned similar traditions from the Bashkir people. This custom is also known in Azerbaijani traditions, it is not good to talk during meals, only after dinner during tea drinking. The Azeri proverb "during the meal and the ears of the mill are deaf" expressively conveys this tradition.

Oriental motives of military affairs of the Hungarians. During the conquest of the Carpathian Basin by the Hungarians in the 10th century, Eastern military tactics and organization of the Hungarian army played an important role. After the conquest of the homeland in the Carpathian Basin, Hungarian raids began on Western European countries. The Hungarian armies also reached the Atlantic Ocean, as the Western troops defeated in a row, to which the military tactics of the Hungarians were unknown. About the military tactics of the Hungarians, information was preserved only in legends. Specific knowledge can be found in the book of the Kazakh professor A. K. Kushkumbaev (Kushkumbayev, 2010: 98), which presents the military affairs of the Kazakhs and neighboring nomadic peoples. In addition to similar motives for military tactics, Hungarian military ranks also reflect Eastern military traditions. Military ranks of the Hungarian army tizedes 'foreman (leader of 10 soldiers) < tíz '10', százados 'centurion (leader of 100 soldiers)' < száz '100',

ezredes 'thousander / regiment commander (of 1000 soldiers)' < ezer '1000' clearly reflects the connection with the army's decimal system. It is noteworthy that in European languages, military ranks do not reflect the tenth system of the army: French: colonel, captain, corporal, English: colonel, captain, corporal, German: Oberst, Hauptman, Korporal / Unteroffizier. In the book of A. K. Kushkumyaev, when calculating the military ranks of the army of the Central Asian peoples, it is indicated that the tenth system was typical both for the Avar army and for the army of Genghis Khan. The military-vertical hierarchy of the officer corps of the Mongolian army is built as follows: „temnik” (tumen-u nojan), „thousander” (minggan nojan), „centurion” (zaχun nojan), „ten's manager” (χαarban-u nojan). In the Kyrgyz language, we found words denoting ancient military ranks, reflecting the tenth system of the army: he bashi 'foreman (chief of 10 warriors) < he '10'; zhuz bashy 'centurion (head of 100 soldiers)' < zhuz '100': min bashy 'thousander, regiment commander (1000 soldiers)' < min '1000' (Kyrgyz Russian dictionary, 1965: 118).

K. Kushkumbaev points out that the tenth system of the army increased the power, organization and discipline of the army of the nomads of Central Asia. His book says that “in the Mongol Empire, every free man was considered a warrior and had to belong to a certain ten, which was considered the primary cell of the military organization”. Traces of the tenth system of the army are observed not only in the Hungarian military ranks, but influenced the emergence of the tenth system of Szekler settlements in the valleys of the Eastern Carpathians. Szekler served as border guards, first on the western, later on the eastern borders of Hungary. The Szeklers are an ancient branch of the Hungarian people, they are the keepers of the archaic Hungarian culture. The kinship with the Huns is deeply rooted in the popular consciousness of the Szeklers. The hymn of the Szeklers mentions their patron, King Chaba, who was the son of King Attila.

Military service was decisive for the social life of the Szeklers. Everything was subordinated to this activity. They received significant privileges from the Hungarian kings of the Arpad dynasty, the right to self-government. The tenth structure of the last Szekler border guards, consisting of ten houses, corresponded to the tenth system of the army. In addition to the structure of the army and the Szekler settlements, which reflects Eastern motives of military affairs, elements of the Eastern mentality have also been preserved. Etiquette formula Erőt-egészséget! (strength and health!), which is typical for the speech of men, corresponds to the etiquette formulas of the Turkic-speaking peoples. In the elements of the Turkic peoples, health and well-being occupy an important place, as evidenced by the etiquette formulas of congratulations: Kazakh: Sau Bol! (Kazakh Russian dictionary, 1981: 457) 'Be healthy!, Goodbye!' Tatars: Sau bul! (Tatar Russian dictionary, 1966: 471) 'the same'; bashkirs: how bulygyz! (Bashkir Russian dictionary, 1996: 729) 'the same'; Icen Bul! 'the same'. It is noteworthy that the Hungarian formula Erőt-egészséget! (strength and health!), used by men when

saying goodbye in terms of morphology and semantics, corresponds to Turkic structures: Kazakh sau-salamat (Kazakh Russian dictionary, 1981: 457) 'the same'; aman-sau 'the same'; aman-esen 'the same' < aman 'healthy, unharmed' + esen 'prosperous'; Kirg. Soo-salamet; (KyRS, 1965: 626) 'the same'; Uig. Sog-salamat 'the same'; head aman-how (Bashkir Russian dictionary, 1996: 32) 'the same'. The Hungarian structure and the Turkic structures equally refer to „pair words” (compositional additions), which are typical of Asian languages and very rarely used in European languages.

It is necessary to speak about the oriental character of Szekler architecture. The Sekler Gate is a typical structure of the Transylvanian region. Sekler gate motifs are found in Chinese architecture, in the Buddhist monasteries of Mongolia, but are alien to the architecture of European peoples.

The cult of the horse among the Hungarians and Turkic nomads. The cult of the horse among the Hungarians is confirmed by both historical facts and Hungarian folklore. The successes of the Hungarian cavalry, the fame and reputation of the Hungarian hussars in Europe are connected with the traditions of the nomadic peoples of Central Asia. A typical protagonist of the Hungarian fairy tale is the main character's magic horse, which is the owner's faithful friend, saves his life, flies with the owner above the clouds, warns of imminent danger with a human voice. This horse, possessing miraculous abilities, is called the term *táltos* (taltosh). Hungarian proverbs reflect the owner's positive attitude towards any animal: *Zab hajtja a lovat, nem ostor*” (ONG, 1985: 731) 'the horse is driven not with a whip, but with oats'; *Hal lovad jóltartod, magadnak használsz* (ONG, 1985: 442.) 'if you feed your horse well, it will be beneficial for you'; *Lovat is ad Isten a jobbiknak* (ONG, 1985: 443.) 'God gives a good man and a horse'. In the household life of the Kazakhs, the horse occupied the most important place among the four varieties of domestic animals. This is not surprising, because the horse was useful as a means of transportation, as a means of food, as a means of clothing. The horse was considered a friend of the owner, and even possessed some magical healing power.

The Kazakhs greatly appreciated and took care of the horses. They lovingly called them by the expressions „*esti januar*” 'wise animal', „*tilsiz adam*” 'languageless man', and humanoid animals. They called their beloved children by horse nicknames „*kulynym*” 'my foal', „*kulynshagym*” 'my foal'. A fair and honest man was called „*argamak*”, and the horse itself was called by human names, giving warm human nicknames „*karagym*” 'the pupil of my eyes', „*shygyrym*” 'clear light', etc.

Kakha proverbs reflect a positive attitude towards the beloved horse: *Zhylky maldyn patshasy* (KazM, 2014: 263) 'the horse is the king of livestock'; *Arystan – an patshasy, zhylky – small patshasy*. 'The lion is the king of animals,' the horse is the king of livestock'; *Zhaksy at – zhanga seriq* (KazM 274) 'a good horse is a spiritual companion'. The proverbs of the Turkic peoples reflect the fact that the steppe peoples highly value and protect horses and take care of them: Tatar: „*atny*

chybyrky belen kuma, soly beln ku.” (TaRS, 1966: 643) ‘they drive the horse not with a whip, but with oats’; Chuvash: „tihana pëchële laiäh çiter” (ChRS, 1977: 294) ‘do not be sorry for the foal’s feed’, Turkish: „ata arpa yiğide pilav” (TurRS, 1968: 73) ‘barley for the horse, pilaf for the good fellow’; „atina bakan ardina bakmaz” ‘he who takes good care of his horse does not look back (i.e. he is not afraid of a chase)’; Kyrgyz: „aty zhoktun butu zhok” (Kyrgyz Russian dictionary, 1965: 77) ‘he who has no horse has no legs’; „zhanyam aman turganda atyma kamchy saldyrbaim” (Kyrgyz Russian dictionary, 1965: 336) ‘as long as I am alive and well; I will not allow my horse to be whipped (i.e., I will not allow someone to dispose of my property and me)’; Bashkirs: atly keshe – batyr, athyz keshe yatyr” (BRS, 1996: 54) ‘a person who has a horse is a hero, a horseless person is nothing’; In Turkic proverbs, swift-footed horses are compared with swift-flying birds. In the Kazakh fairy tale Yer-Tostik, a similar praise is found. The metaphor of the wing expresses the attitude of the hero to his beloved horse: “You were my wing on a different path”. Kazakh: “Er kanaty – at.” ‘Wings of a hero – a horse’; Chuv.: “Ar sukache – ut” (Chuvash Russian dictionary, 1977: 424) ‘the same’; Tat.: „aty baryn kanaty bar” (Tatar Russian dictionary, 1966: 57) ‘he who has a horse, he has wings’ Uzb.: „aty baryn, ganaty bar” (Uzbek Russian dictionary, 2011: 55); ‘Same’; Turkm.: „aty baryn ganaty bar” (Turkmen Russian 55) ‘the same’; Kirg.: „at – erdyn ropes” (Kyrgyz Russian dictionary, 1965: 141) ‘the horse is the wings of a young man’. It is necessary to say that the name of the horse, according to Hungarian traditions, is often associated with birds. Typical Hungarian nicknames for horses are Rigó (oriole), Rigó (thrush), Fecske (swallow), Holló (raven), Ráró (saker falcon, /kind of falcon/).

A poem by the great 16th century Hungarian poet Balassi Balint speaks of swift horses that fly like a swift bird: “Ti is rárószárnyon járó sebes lovak” (and you swift horses flying on falcon wings). The nicknames of the horses of the Crimean Tatars El etmez / Dzhel dzhetmez (the wind will not catch up) also figuratively convey the character of the horse. When comparing the traditions of the Hungarian and Turkic peoples, common mentality motives emerged that preserved the traditions of the steppe nomads.

Beliefs, superstitions. The common beliefs of the Hungarian Itürkic peoples are associated with the healing nature of the water collected at dawn. Bashkir language expression tan hyuy (BRS, 1996: 585) ‘etn. Morning water (water taken at dawn, which is washed and drunk from the evil eye) ‘reflects the ancient belief about the magical power of morning water. An ancient belief associated with spoken water is observed among Muslims, which reflects the Turkish expression su okutmak (Turkish Russian dictionary, 1968: 792) ‘read a prayer over water, cast spells over water (in order to give to the sick)’. The Bashkir expression zamzam hyuy (Bashkir Russian dictionary, 1996: 755) ‘water from the sacred well (near the Kaba temple in Mecca) also testifies to this belief. In the Hungarian sorcerer’s tradition, slandered water was also used to treat the disease from the evil eye, adding heat of a magical

amount. Belief in the magical power of water collected at dawn lived among the Hungarians for a long time. The idea of the magical power of water is reflected in the names of dogs, since the names of rivers served as the names of dogs to protect them from rabies. The proverb *Nemcsak egy kutyát hívnak Sajónak* (ME, 1897: 484) 'not only one dog is named Sajo (Hungarian river)' is associated with that belief. Famous dog names were the rivers Dráva (Drava), Tisza (Tisa), Duna (Danube), etc., used in the works of Hungarian writers. In the work of A. F. Ilimbetov and F. F. Ilimbetov, it is said that, according to Bashkir traditions, dogs were protected from rabies by nicknames, which were the names of rivers and reservoirs. Hungarian and Turkic folk sayings reflect the common beliefs associated with the dog, in which the dog is depicted as a symbol of the negative traits of a person. This image is based on the belief of the Hungarian and Turkic peoples, according to which the dog has a connection with the other world. According to demonology, the devil willingly takes the form of a black dog, both the sorcerer and the witch turn into a dog. According to the traditions of the steppe peoples, the inhabitants of Eastern Europe and the Hungarians, dog meat is not suitable for human food. This tradition has been preserved among the Hungarians to this day. The Hungarian proverb *Kutyából nem lesz szalonna* (ME, 1897: 409) 'bad morals are difficult to change (lit.: no lard will be made from a dog / no lard is cooked)' are related to the mentioned tradition. In the Chuvash proverb *Yyta mǎntǎr ta, çime yuramast* (Chuvash Russian dictionary, 302) 'let the dog be fat, but don't eat its meat', a similar picture is used. Persian proverb „Sag ke çâq škurme-aš nemi konand.” (PersP.134) 'let the dog become fat, kaurma (fried meat) is not prepared from it' similarly depicts the same meaning and custom. In Hungarian, „dog” is denoted by the synonyms *eb* and *kutya*, like Turkish *köpek*, it or Russian *soba*, *pes*. Both words are used in folk sayings: *eb*: 'dog, dog' *Nincs orcája, mint az ebnek.* (ME, 1897: 137) 'he has no face like a dog, (shameless)'; *kutya*: 'dog, dog': *Alattomban maró kutya* (ONG, 1985: 480) 'secretly biting dog'; *Irigy mint a kutya.* (ME, 1897: 482) 'envious like a dog'; In Turkic phraseology, the dog also symbolizes the negative characteristic features of a person. Kazakh proverbs reflect the negative image of the dog: *It atasyn tanymas* (KazM, 2014: 259) 'the dog does not know its ancestors'; *Ittigin kylmay kolmas* (KazM, 2014: 260) 'a dog cannot stop being a dog'; *Itti konak zharaspas* 'a dog does not suit a guest'. General metaphorical pictures depicting a dog: Hung.: *Nem megy ebnek szemébe a füst.* (ME, 1897: 161) 'a bastard is difficult to shame, he is not shy (lit.: smoke will not get into the dog's eyes)'; tat. *Et kuze toten belmes* (Tatar Russian dictionary, 577) 'scoundrels are not shy, not embarrassed (literally, the eyes of a dog do not know smoke)'; head „*et kuze toton belmas*” (Bashkir Russian dictionary, 1996: 806) 'the same'; Turkm. „*it gozi tusse bilmez*” (Turkish Russian dictionary, 1965: 361) 'the same' Hung.: *A kutya is akkor vész meg, amikor a legjobb dolga van* (ME, 1897: 407) 'the dog gets mad when he is doing well'; Tat.: *et simersə, yasen thawed* (TaRS, 1996: 687) 'fat dog and owner bites'; Kazakh: *It kutyrsa iesin kabady.* (KazM, 2014: 260) 'if the dog gets mad, the owner bites'. „*A kutya ugat, a*

caravan halad.” (ONG, 1985: 407) 'the dog is barking, the caravan is moving': Kazakh: It ȳredi, keruen keshedi 'the dog is barking, the caravan is moving'; Turkish: „it ȳrȳr, kervan yȳrȳr” 'the same', Uzbek: „it hurar, karvon utar” (UzRS, 2011: 185); 'the same': Turkm.: „it yȳrer, kerven gecher” (TurkRS, 1968: 361) 'the dog barks, the caravan moves'. Hung.: Ebnek mondjȳk, eb (meg) a farkȳnak (ONG 157/105) 'they say to the dog, the dog will tell his tail'; Kazakh: It ititi zhumsidey, it kuyryȳyn zhumsidey. (KazM, 2014: 260) 'the same'; Crimean Tatar: it itke, it de – kuyrugyna (AS 69) 'the same', Bashkir: et etke, et koirokka (BRS,1965: 366) 'the same'; Turkish: it ite (buyurmuş) it de kuyruȳuna (buyurmuş) (TurRS, 1968: 482) 'the same'. Hung.: Ne higy az ebszȳjnak (ONG, 1985: 138) 'do not believe the dog's mouth (do not believe the slanderers)'; tat. Et avyz (TaRS, 1996: 686) 'foul-mouthed, talker, liar (lit. Dog's mouth)': Hung.: Aki ebbel fekszik, bolhȳsan kȳl fel (ONG, 1985: 132) 'whoever lies down with both, gets up with fleas'; Turkish: kȳpekte yatan pire kalkar (TuRS, 1968: 722) 'the same'. Hung.: Kutya lakodalom (ONG, 1985: 489) 'gathering (lit. Dog wedding). The presented folk sayings testify to a similar image of a dog in the Hungarian and Turkic languages, which are based on a similar motif of the national mentality. In the Hungarian fairy tale Erȳs Pali (Strong Pasha), we found a belief, which is mentioned by S. A. Kaskabasov. Pasha the strong man noticed that a sister freed from the slavery of evil spirits is always sad and weak. The girl says that the witch stole her lungs, so she is sad and weak. Pasha caught and beat the witch, who told about where she hid the girl's lungs. The guy found the lungs and gave them to his sister, who recovered. S. A. Kaskabasov interprets the belief associated with the oraza of albasty, which is an evil creature (with signs of a woman). According to the belief, Albasty can steal the soul of a person, which is equal to the lungs. According to the demonology of the Kakhahs, a white horse can see and expel Albasty, which is also considered a representative of the „other world” and a mediator between the earthly and the kingdom of the dead. (Kaskabasov, 1972: 78)

Traces of shamanic beliefs. Folklore and folk beliefs are an important source for studying the ancient spiritual culture of the Hungarian people. Very little information has been preserved about the ancient cultural traditions, primarily about the religious life of the Hungarians. In historical works, the motives of the Hungarians' proto-religion are studied, in which traces of shamanism, Tengrism and Zoroastrianism are observed. The book *Shamans* by the famous Hungarian ethnographer Mihaly Hoppal carefully presents the important motifs of shamanism, rituals and beliefs. “We call shamanism the primitive system of beliefs among the peoples of Siberia and Central Asia, the central figure of which is the shaman.” (Hoppal, 2015 : 13) Speaking about the activities of the shaman, the following functions are presented: 1) the practical and spiritual leader of the tribe (the guardian of ethnic consciousness); 2) „priest”; 3) “guide of souls; 4) expert in divination; 5) doctor; 6) poet, singer, performer of the main role in the shamanic drama. (Hoppal, 2015: 18) According to ancient Hungarian traditions, the image of a shaman among

the Hungarians corresponds to the image and activity of a *taltos* (*táltos*), which had similar functions. The word *taltos* in Hungarian has the meanings of „priest” and „magic horse”. The Hungarian ethnographic work emphasizes that in fairy tales the hero-shaman and the horse-shaman perform miraculous deeds together. The image of a magical horse is also associated with the traditions of heroic epics. Old beliefs and superstitions speak about the remnants of shamanism. The image of *taltos* is a root motif of Hungarian folk traditions and beliefs, which is often depicted in fairy tales. The word *taltosh* was a priest or shaman who performed the religious rites of the Hungarians during the conquest of the Carpathian basin in the 9th century. An important task of the *taltosh* (priest) was to predict the outcome of military events. He offered sacrifice to the gods. The sacrificial animal was a white horse, the priest predicted the future from the insides of the horse. The work of the Hungarian ethnographer Mihaly Hoppal, who studied the shamanic traditions of Asia, emphasizes the role of the white mare in the ritual of sacrifice. According to Hungarian beliefs, the future *taltosh* had signs of “extra bones” on his body (he was born with teeth, there were more than ten fingers on his hand, etc.). He was chosen by the upper Siamis, had to go through the initiation into the secrets of shamanism. After the adoption of Christianity and the disappearance of pagan rites, the concept of *taltosh* changed. The word *taltosh* meant not a priest or shaman, but a person with miraculous abilities. In the popular mind, the image of *Taltosh* is deeply rooted, as evidenced by Hungarian beliefs and superstitions. According to popular beliefs, he knew and foresaw the future, knew where the treasures were buried in the earth, could induce a thunderstorm and protect from a thunderstorm. According to legend, he could stop the wagon on the road and let it go at will, performed magical rites at the crossroads, could cause damage and heal the disease.

When interpreting shamanism, M. Hoppal emphasizes that traditional faith and beliefs determine the everyday life of a particular people, so the study of ancient beliefs enriches knowledge about the ancient culture of the Hungarian people. There are no written documents about the Hungarians’ great-religion, therefore, when reconstructing ancient cultural life, it is necessary to refer to the cultural heritage of peoples who have preserved ancient traditions. In the reconstruction of ancient traditions, folklore is an important source, since elements of ancient culture have been preserved in it. In the book of S. A. Kaskabasov (Kaskabasov, 1972: 99), the shamanic traditions of the Kazakh people are carefully studied: “Shamanism was most widespread among the Kazakhs until the second half of the 19th century. Everyone who visited Kazakhstan in the 18th-19th centuries identified several types of shamans. These are various fortune-tellers, *zhaurynshy*, *kumalakshy*, *yrymshy*, *zhadylaushy*, *duana*, *bakshy* and others. Until the beginning of our century, they played an important role in the Kazakh steppes. Bucks stood out among them, as evidenced by all researchers” (Kaskabasov, 1972: 101)

The rituals performed by the *bakshy* correspond to the activities of the Hungarian *taltosh*. S. A. Kaskabasov points out that *bakshy*, who played a big role in the life of

the Kazakhs, appears in the Kazakh fairy tale more often than all other carriers of shamanism. When studying Hungarian fairy tales, we could establish similar motifs, since *taltos* is also a typical image of the Hungarian fairy tale. When describing the activities of the *bak*sy, the following motives emerge: he predicts future events, cures sick people without much difficulty. He is a prophet, adviser and healer. In the fairy tale, *bak*sy acts as an omniscient shaman who performs *kamla*, fortune-telling and predicts the future and heals the sick, doing the same thing that a real *bak*sy had to do in everyday life. (Kaskabasov, 1972: 103) S. A. Kaskabasov, speaking of shamanic rites, indicates that a white horse was certainly sacrificed, or, in extreme cases, a horse with a white spot on its forehead. A white horse (and a white animal in general) was recognized as an intermediary between the two worlds. (Kaskabasov, 1972: 104). The common motif of Hungarian and Kazakh beliefs is the white color of the sacrificial animal, which confirms the common roots of shamanic beliefs. Motifs of shamanism are preserved primarily in Hungarian fairy tales. This is explained by the fact that the emerging feudal state, and its ideological support, the Christian Church, pursued shamanism and sought to destroy the hostile pagan tradition.

Important sources in the study of traces of shamanistic beliefs are Hungarian tales such as *Fejérlófia* 'Son of the white mare' and *Égigérő fa* (tree reaching heaven) in which motifs of shamanistic beliefs are observed. In the catalog of Hungarian folk tales, compiled by the famous Hungarian ethnographer Janos Berze-Nagy, it is indicated that in the mentioned tales there are beliefs in the gods of the planets and the myth of the Mother Goddess. In these tales, the common motif is the liberation of the planets stolen by the dark forces of the underworld. An important motif of shamanic beliefs is the name of the hero of the fairy tale *Fehérlófia* 'Son of the white mare' (*spowo fejr* 'white' is an ancient form of the word *fehér* 'white'), which reflects the motif of totemism. The name *Fehérlófia* 'Son of the white mare' of the protagonist of the Hungarian fairy tale clearly testifies to the rooting of shamanistic beliefs and totemism in the popular consciousness of the ancient Hungarians. The hero was born by a white mare, who fed and raised him. This reflects the marriage of an animal with a human. The name of the hero of the Kazakh fairy tale *Yer-Tostik* also reflects the totemic origin. The hero's old mother became pregnant after eating horse fat (toast) and gave birth to a strong son. The Bashkir fairy tale *Buzansy-batyr* (BNS, 197-200) has similar elements of totemism. The protagonist of the tale was born by a mare, who was adopted by the owners and carefully raised. The boy grew not by the day but by the hour, and became a strong guy. Part of the name *buzansy* is also associated with a totem animal, since the word *buz* means the gray suit of a horse.

Akyl-batyr was born with a long white mane, which reflects the connection with the totem ancestor, with a white mare. The word *yal* (BRS, 835) 'mane' in the hero's name indicates his origin. He also grew at an unheard-of speed, and became a very strong guy, defeating strong fairy tale enemies. S. A. Kaskabasov points out

that the horse is a totemic animal and has human features in a fairy tale. (Kaskabasov, 1972: 97) Totemic beliefs are based on the idea of the identity of a totem animal and a person. These fairy tale characters may have an animal parent, which explains their superhuman abilities. E. V. Barannikova emphasizes that birth from a mare and a cow are typical motifs of Buryat fairy tales, reflecting shamanic traditions. The problem of totemism is one of the most important issues in the study of human proto-religion. The motives of this belief are depicted both on objects of material culture and in the folklore of adherents of shamanistic cults. Traces of totemism are observed in a number of Hungarian and Altaic fairy tales. The heroes of the Hungarian fairy tales Fehérlófia 'son of the White Kobyla', Juhfi Jankó 'Vanya-Voychy Son', Tehéntől Lett Gyermek 'guy, Medve Jankó' Medved'-related to the heroes of the Kazakh sazy-Tostik, Ayuyulaklac; Bashkir fairy tales Akyal-batyr, Buzansy-batyr, Ayugolak (bear's ear); Uzbek sazka Aikpalvan (bogaty bear) and Buryat fairy tales Bukha-noyon (Bull lord), Babagan hubun (bear son), Shono (wolf), which also reflect traces of totemism. The motif of a miraculous birth is a typical element of a fairy tale in the studied area. In the Hungarian fairy tale Fehérlófia 'Son of the white mare' and the Kazakh fairy tale Er-Tostik, this common motif is observed.

Representation of the universe. In the Hungarian tales Fehérlófia the son of the white mare' and Égigérő fa '(the tree that reaches the heavens)', the shamanistic conception of prospering is observed. "The universe in shamanic cosmology consists of three parts, divided into the upper, middle and lower worlds. The upper and lower worlds, the world of spirits, are further divided into several parts. The middle world is the place of residence of people in the center of which, in the navel of the earth, a huge tree rises, or a pillar to heaven. Or world mountain. This vertical axis connects the worlds... The starry sky or the upper world is represented as a large tent that holds a cosmic pillar – the Milky Way." (Hoppal, 2015: 16). During shamanic rituals, the shaman climbs up the boughs to the chimney of the tent (yurt). The shaman's ecstatic "journey" along the riser of the yurt symbolizes his journey to the upper world and his meeting with the upper gods. In shamanic beliefs about the universe, an important place is given to the "tree of life", which holds the heavens. According to shamanists, the "Milky Way" corresponds to the concept of the tree of life, which is an immovable element of the universe. For shamans, the yurt stand symbolizes the tree of life. When performing his rituals, the shaman climbs up the boughs of the main riser of the yurt in order to establish a connection with the gods of the upper world. This motif is used in Hungarian folk tales such as Égigérő fa' (the tree that reaches heaven)'. In Hungarian folk tales such as Fejérlófia 'Son of the white mare', the lower part of the threefold universe is depicted. The protagonist descends on a long rope into the underworld. In the underworld, he finds a copper, silver, and finally golden castle, where beauties abducted by dragons live. The beautiful girls who were captured by the ruler of the underworld embody the image of the gods-planets, i.e. Star Moon and Sun. This idea is conveyed by the

description of the material of the castle (house) of the beautiful slave. The material and color symbolize the essence of the planet. V. Radlov (Radlov, 1866: 102) pointed out that this is connected with the shamanistic beliefs of the Turkic-speaking peoples of Siberia: the copper color symbolizes the Star, the silver color symbolizes the Moon, and the golden color symbolizes the Sun. In Hungarian fairy tales such as *Égigérő fa* (tree reaching to heaven), the upper world is depicted. A young guy climbing a tall tree to the top of the tree finds copper, silver and gold locks. He marries the most beautiful girl living in the golden castle. The color of the castle and here is associated with shamanic beliefs. When analyzing the motives of shamanic beliefs and mythology of the East Eurasian peoples, reflected in fairy tales, a hierarchy of representatives of different planets is observed. S. A. Kaskabasov, considering issues related to the depiction of the universe in Kazakh fairy tales, established: "The shamanistic idea of the three worlds is well preserved in the Kazakh fairy tale ... earthly and heavenly. There are many fairy tales among the Kazakhs, which tell how a hero gets into the underworld, flies to the heavenly kingdom, or goes to distant lands and, having visited the kingdoms of good and evil spirits, finally finds his betrothed. All these wanderings of the fairy-tale hero resemble the journey of shamanic spirits through three worlds." (Kaskabasov, 1972: 103). The dismemberment motif of the hero is also a typical motif in Hungarian fairy tales. This motif is used in the Hungarian fairy tale *Vitéz János és Hollófernyiges* 'Janos the hero and the evil monster'. The cruel monster, having defeated the hero, cuts him into small pieces, collects the remains of his body in a bag and puts him on the back of his horse. The good horse carries home the owner's body, where the hero's assistants, with the help of magical substances (living water, magic grass), revive the dead man, who will become seven times stronger and more beautiful. This fairy-tale motif is directly connected with the rite of initiation into a shaman.

CONCLUSION

To conclude, all above mentioned aspects, a comparative study revealed common eastern elements of Hungarian and Kazakh culture. Common elements are observed both in ancient beliefs and in the customary law of the steppe peoples, in military traditions and customs. By using the approaches of the comparative study to illustrate old elements of Hungarian and Kazakh cultural traditions which allow to the readers to see the common details Central Asian culture. In order to discern type and level of connection between European and Turkic people through the research of the relation of Hungarians and Kazakhs based on the folklore, linguistic and cultural aspects. Especially, (1) in customs associated with everyday life style through the role of youngest son in the family, (2) folk etiquette in nomadic way of life, (3) oriental motives of military affairs of the Hungarians, that performs findings by comparative methods in linguistics and traditional attitude of Europeans and Central Asian people. (4) the cult of the horse among the Hungarians and Turkic nomads, mostly based to the folkloric finding and proverbs. (5) matching of beliefs and superstitions, especially traces of shamanic beliefs, in this part were based to the

religious aspects of Islam and Christianity. An important source of comparative research turned out to be folklore, which preserved common eastern elements of the folk culture of the Hungarian and Kazakh peoples. This comparison of the Hungarian and Kazakh culture is of particular importance, since most of the ancient elements of the Hungarian culture were not preserved in writing, the ancient pagan beliefs and folk culture were alien to the feudal state. When studying ancient cultural traditions, it is necessary to turn to the cultural heritage of peoples who have preserved ancient motifs of their way of life, beliefs and customs. The comparison of Hungarian and Kazakh cultural traditions turned out to be successful, as we found similar elements in different areas of culture, which is explained by intensive and long-term contacts with the Turkic people.

REFERENCES

1. Ambrus Tünde., 2010. A szekely falutizesek. Egy sajátos településrendszer mint társadali gazdasági tevékenység. Pécs, 250 p.
2. Bascom, William R. "Folklore and anthropology." *The Journal of American Folklore* 66, no. 262 (1953): 283-290.
3. Barannikova E. V., 1978. About the Buryat fairy tale. Moscow: Science.
4. Berze Nagy Janos., 1957. Pécs: Magyar népmesetipusok I II., (catalogue of Hungarian folk tales)
5. Hoppal Mihály 1994., Sámanok. Lelkek es jelkepek. Budapest: Helikon Kido.189p.
6. Ilimbetov A. F., Ilimbetov, F. F., The cult of animals in the world-ritual tradition of the Bashkirs. Ufa: "Guilem" 2012.
7. date of use: October 09, 2023: <https://anthroholiс.com/comparative-method-of-research>
8. Kaydarov N., 1958. Paired words in modern Uighur. Alma Ata: Science of the KazSSR.
9. Kaskabasov S. A., 1972. Kazakh fairy tale. Alma-Ata: Nauka. 260p.
10. Kushkumbaev, A. K. 2013. Military affairs of the nomads of Kazakhstan and neighboring countries of the Middle Ages and modern times. Astana:
11. Lajos Vargyas, Márton Istvánovits., 1988. Magyar neprajz. Népköltészet (Hungarian ethnography. Folklore) Budapest: Akadémiai Kiadó.
12. Mirbadaleva A. S., 1977 Bashkir folk epic. In.: Bashkir folk epic. Moscow: Glavn, ed. east lit.
13. Poppe N., 1971. [Review of Проданный сон, [The Dream Sold], by И. Стеблевой & I. Stebleva]. *Central Asiatic Journal*, 15(3), 228–230. <http://www.jstor.org/stable/41926997>
14. Radloff, Wilhelm., 1866-1904. Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme Südsibiriens. I-X. Sanktpetersburg

15. Shastina N. P. 1957. Travels of Plano Carpini and Rubric. Moscow. 272p.
 16. Simmons, Erica S., and Nicholas Rush Smith. 2019. "The case for comparative ethnography." *Comparative Politics* 51, no. 3
 17. Solymossy, Sandor 1943. A magyar ősi hitvilág. In: A magyarság neprajza. 2. kiad. IV. 340-382. (ancient Hungarian beliefs)

SOURCES AND THEIR TEMPORARY ABBREVIATIONS

- BNS - Bashkir folk art. III. Bogatyr tales. Ufa. 1988.
 BRS - Bashkir-Russian dictionary, Moscow, "Russian language" 1996
 ChRS - Chuvash-Russian Dictionary. Moscow 1977. "Russian language"
 Hoppal – Michael Hoppal: Shamans, Cultures, Signs of Tartu 2015
 KazM - Babadan kalgan bailygym. Kazakh maqal - matelderi. ATAMURA
 Almaty 2014
 KazNS - Kazakh folk tales. "Artist. Literature" Alma-Ata 1959
 KaRS - Kazakh-Russian Dictionary. Moscow, "Russian language" 1981
 Kirs - Kirghiz-Russian dictionary., Moscow, "Russian language" 1965
 ME - Margalits, Ede 1897. Magyar közmondások es közmondásszerű szólások.
 Budapest
 (Hungarian proverbs and sayings like proverbs)
 ONG – O. Nagy Gábor: Magyar közmondások es szólások. "Gondolat -
 Talentum". Budapest, 1985 (Hungarian proverbs and sayings)
 PersP - Korogli, H.K.: Persian Proverbs and Sayings. Moscow 1961
 TaRS - Tatar Russian dictionary, "Russian language" Moscow 1966
 TESz - A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1976. Akadémiai Kiado.
 Budapest
 (Historical and Etymological Dictionary of the Hungarian Language)
 Tours - Turkish-Russian Dictionary, Moscow, 1977. "Russian language"
 TurkRS - Turkmen-Russian Dictionary. 1968. Moscow, Sov. Encyclopedia"
 UzRS – Uzbek Russian Dictionary. 2011. Tashkent, 'Chashma Print'

МАЖАР МӘДЕНИ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ТҮРКІ МОТИВТЕРІ ФОЛЬКЛОР МЕН ХАЛЫҚ МӘТЕЛДЕРІНІҢ АЙНАСЫНДАҒЫ

Аңдатпа. Ескі мәдени дәстүрлерді ғылыми тұрғыдан зерттеу мәдениеттану мен тіл білімінің маңызды міндеттерінің бірі, өйткені аталған құндылықтар әрбір ұлттың рухани байлығын, тарихы арқылы жаңа қырынан ашуға, зерттеуге мүмкіндік беретін бірден-бір кілт аспектілердің бірі болып табылады. Антропологияның төрт саласының ішінде элеуметтік антропология, этнология немесе этнография деп те аталатын бөлігі бар болса, соның ішінде мәдени антропология, мақаламаыздың негізгі тақырыбы фольклормен тығыз байланысты. Гуманитарлық ғылымдар фольклормен тікелей байланысты болып келеді, және фольклортану арқылы көптеген құнды зерттеулер жүргізіп, жаңа көзқарастарды

калыптастыруға болады. Сонымен өатар, фольклор – тірі халықтардың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, институттарын зерттейтін мәдени антропологияға тікелей қатысты. Антрополог үшін фольклор кез келген халықтың мәдениетін құрайтын маңызды бөліктердің бірі болып табылады, өйткені фольклорды қамтымайтын мәдениет жоқ. Мажар ұлты мен Қазақ ұлтының арасындағы тарихи байланыстарды ескере отырып, екі ұлттың арасындағы байланыстың қаншалықты дәрежеде тоғысатынын анықтау мақсатында, тарихшы этнограф, лингвист мамандары ретінде фольклорлық тұрғыдан зерттеу жасап көрілді. Фольклор мен халық мәтелдері мажар мәдени дәстүрлерінің шығыс мотивтерін зерттеудің маңызды көзі болып табылады. Бұл зерттеуде аталған аспектілерді негізге ала отырып, қазақ және мажар халықтарының фольклорын, тілдік және мәдени мотивтерін салыстырмалы түрде зерттеу арқылы Еуропа мен Орталық Азия халықтарының тарихи қарым-қатынасының деңгейін байқауға және дәлелдеуге әрекет жасалды.

Түйін сөздер: Мажар және қазақ мәдени дәстүрлері, Орта Азия мәдениеті, ғылыми зерттеулер, салыстырмалы зерттеу, шаманизм, әдет-ғұрып құқығы, аз ұлттар, ескі құқық тәртібі, әскердің ондық жүйесі, фольклор

ТЮРКСКИЕ МОТИВЫ В ВЕНГЕРСКИХ КУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЯХ В ЗЕРКАЛЕ ФОЛЬКЛОРА И НАРОДНЫХ ПОГОВОРОК

Аннотация. Научное исследование старых культурных традиций является одной из важных задач культурологии и языкознания, а именно раскрытием истоков культуры и национального менталитета. Из четырех разделов антропологии культурная антропология, которую еще называют социальной антропологией, этнологией или этнографией, наиболее тесно связана с фольклором. Предыстория или археология имеют какое-либо прямое отношение к фольклору, хотя последний может иногда предоставлять информацию о прошлых событиях и перемещениях населения, которая полезна для фольклориста. Языкознание несколько более тесно связано как с тем, что на стиль словесного выражения сказки или пословицы влияют словарный запас и грамматический строй, так и с тем, что лингвисты нашли в народных сказках и мифах удобные средства для сбора лингвистических текстов. Однако фольклор непосредственно относится к четвертой области — культурной антропологии, которая занимается изучением обычаев, традиций и институтов ныне живущих народов. Для антрополога фольклор является одной из важных частей, составляющих культуру любого народа, поскольку не существует культуры, которая не включала бы фольклор. Никогда не было обнаружено ни одной группы людей, какими бы отдаленными или простыми ни были их технологии, которые не использовали бы ту или иную форму фольклора. По этой причине, а также потому, что одни и те же сказки и пословицы могут быть известны обоим, фольклор является мостом между грамотными и неграмотными обществами. Фольклор и народные поговорки — важный источник для изучения восточных мотивов венгерских культурных традиций. В данном исследовании на основе упомянутых аспектов была предпринята попытка наблюдать и засвидетельствовать уровень исторических взаимоотношений народов Европы и Центральной Азии посредством сравнительного изучения фольклорных, языковых и культурных мотивов казахского и венгерского народов.

Ключевые слова: Венгерские и казахские культурные традиции, культура Центральной Азии, научные исследования, сравнительное исследование, шаманизм, обычное право, меньшинства, старый правопорядок, десятичная система армии, фольклор.

Авторлар туралы мәлімет:

Назира Әбдінасыр. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Тарих факультетінің оқытушысы, Астана, Қазақстан, nazzira.abdinassir@gmail.com

Пачаи Имре. Ньиредьхаза университеті, славян филологиясы факультетінің профессоры, Ньиредьхаза, Венгрия, dracsai@gmail.com

Сведения об авторах:

Назира Абдинасир. Преподаватель факультета истории Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилев, Астана, Казахстан, nazzira.abdinassir@gmail.com

Пачаи Имре. Профессор факультета славянской филологии Университета Ньиредьхаза, Ньиредьхаза, Венгрия, dracsai@gmail.com

МРНТИ: 3.91

ОРТА ЕДІЛ БОЙЫНДАҒЫ ҚАЛАЛАРДЫҢ АЛТЫН ОРДАНЫҢ ТАУАР – АҚША ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

А.Б.Рахымбаева

Хаджеттепе Университетінің «Тарих» бөлімінің докторанты, Анкара, Түркия
E-mail: zhan_0509mail.ru

Аңдатпа. Еділ Бұлғар мемлекетінің экономикалық дамуында шешуші рөл атқарған Еділ өзені - Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағының маңызды байланыс пункттерінің бірі болды. Еділ өзені Каспий теңізіне құяды және Кавказ арқылы Иранмен, Түркістан мен Хорезмнен созылатын ірі сауда жолының үстінде болғандықтан Қытаймен байланысты қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Еділдің ең ірі тармағы Кама (Чулман) Жайық пен Батыс Сібір арасындағы байланысты қамтамасыз етті. Еділ өзенінің бойында VI ғасырдан бастап Скандинавия елдері мен Сасанидтер арасында басталған сауда, бұл саудаға орыстардың қатысуымен дамып, IX-XIII ғасырларда Еділ Бұлғарларының халықаралық саудада үлкен рөл алуына себепші болды. XII ғасырдың басында моңғол шапқыншылығы нәтижесінде Еділ Бұлғарларының мемлекеті тәуелсіздігінен айырылып, жаңадан құрылған Алтын Орда мемлекетінің құрамына енді. Моңғол шапқыншылығы салдарынан әлсіреген экономикалық және сауда қарым-қатынастары жаңа мемлекеттің құрылуымен қайтадан жанданып, дами бастады. Әсіресе, XIII ғасырдың 40-50 жылдарында Орта Еділ бойындағы қалалар Алтын Орданың экономикалық және тауар-ақша қатынастарының дамуында маңызды рөл атқарады. Оған дәлел - Жошы ұлысында теңгенің соғылуы, ақшаның кең айналымы, асыл зергерлік бұйымдар, қазандар және ішкі сауданың көлемі мен ауқымын көрсететін басқа да бағалы заттардың болуы.

Түйін сөздер: теңге, зергерлік бұйымдар, қазандар, қазыналар, тауар-ақша қатынастары

1236 жылғы моңғол шапқыншылығы Еділ бұлғарларын ауыр жеңіліске ұшыратып, Бұлғар мемлекетін тәуелсіздігінен айырды. Көптеген ірі қалалар қирап, тұрғындар үлкен шығынға ұшырап, қоғамның дамуына, оның ішінде елдің экономикасы мен мәдениетіне, дамыған саудасына айтарлықтай зиян келтірді. Бұл кезең Лаврентьев жылнамасында былай сипатталады: «6744 (1236) - жылдың күзінде шығыстан құдайсыз татарлар Бұлғар жеріне келіп, Ұлы Бұлғар қаласын алып, қариядан жас сәбиге дейін қару-жарақпен ұрып-соғып, көп дүние-мүлік алып кетті» [1, 124]. Венгриялық монах Джулиан моңғолдардың 60 бекініс қалаларын басып алғанын хабарлайды. Моңғол дәуіріне дейінгі кезеңге жататын 190 Бұлғар қаласының Алтын Орда дәуірінде 100-ден астам елді мекенінде мәдени кен орындары жоқ, бұл олардың шапқыншылық нәтижесінде жойылғанын көрсетеді. Орта Еділ бойындағы бұлғар ескерткіштерінің де азаюы байқалады (моңғолдарға дейінгі дәуірде 1200 болса, Алтын Орда дәуірінде – 400 қалған). Археологтар ірі қала орталықтарын зерттеу барысында кейбір қалаларда қираған ғимараттардың қирандыларының астынан көптеген жауынгерлердің қалдықтары табылса,

қаланың екінші ұшында материалдық олжалардың аз болып, қирау қабатында адам қаңқаларының кездеспейтінін атап көрсетеді. Яғни, қала тұрғындарына моңғол әскерлерінің жақындағаны туралы хабар беріліп, олардың қалалар мен ауылдарды тастап кеткенін болжамдауға болады [2, 209].

Еділ Бұлғарларының мемлекеті - Жошы Ұлысы аймақтарының бірі ретінде оның оң қанатының құрамына кіреді. Бату хан оның жоғары экономикалық әлеуетін, дамыған басқару жүйесін, монотеистік діні мен мәдениетінің жоғары деңгейін ескере отырып, басты орталық ретінде Бұлғар қаласын таңдаған еді. XIII ғасырдың 40-50-жылдарының басында алғаш Жошы ханның теңгесін соғу басталады. Дереккөздер бойынша, мұнда XIII ғасырдың 50-ші жылдары Бату ханнан жарлық сұрауға орыс және бұлғар княздары келген. Берке, Өзбек және Жәнібек хандар тұсында Еділ Бұлғариясы аймақ ретінде Алтын Орданың негізгі экономикалық, сауда, мәдени және діни орталықтарының бірі болып қала берді.

Экономикалық белсенділікті дамыту және моңғолдар келгенге дейінгі ескі қалаларды жаңғырту процесінде Бұлғар қаласының маңызы зор еді; қаланың Еділге жақындығы, Еділ өзенінің кең шалғындары мен қолайлы топырақ жағдайы, ең бастысы, Батый ханның оны экономикалық және саяси тұрғыда орталық ретінде таңдауы. Қаланың төңірегінде экономикалық жағдайлармен біріккен елді мекендердің тұтас жүйесі дамыды.

Көптеген қолөнершілер: құмырашылар, металлургтер, ұсталар, шыны жасаушылар қала тұрғындарына ғана емес, сонымен қатар жақын маңдағы тұрғындарға да қызмет етті. Бұл жағдай Бұлғардың сауда өмірін өте белсенді қылды. Қалалық ұсталардың, құмырашылардың, зергерлердің бұйымдары жақын маңда ғана емес, сонымен қатар қаладан біршама шалғайда жатқан солтүстік пен солтүстік-шығыс аймақтарда да орын алды.

Тұрақты ақша шығару қаланың экономикалық жағдайындағы маңызды қадам болды. XIII ғасырдың 40-50 жылдары алғаш рет Бұлғар қаласы күміс және мыс теңгелерді шығарып бастады. Бұл жағдай Орта Еділ бойының XIII ғасырдың ортасында Жошы Ұлысының экономикалық және саяси орталығы болғанын растайды. Алдымен, 1240 жылдары халифа Насыр-лид-диннің аты жазылған күміс және мыс теңгелер, 1250 жылдары ұлы Меңгу мен Арық Бұғаның күміс теңгелері, кейін олар жоғалғаннан кейін Меңгу Темір және кейінгі хандардың теңгелері, сондай-ақ анонимді дирхамдар қолданыста болды. Бұдан кейін ақша айналымында түбегейлі өзгерістер орын алып, ол 1290 жылдардағы анонимді теңгелермен толықтырылды. Ақша айналымы аймақтық сипат та алды; Орта Еділ бойынан XIII – XIV ғасырдың басына жататын Бұлғар мен Орта Еділ бойының қарқынды экономикалық өмірін тағы бір рет растаушы дәлел болып табылатын 13-тен астам қазына табылды [3, 59]; [4, 139]. XIII ғасырдың аяғы - XIV ғасырдың басында Өзбек (1312-1342) мен Жәнібек (1342-1357) хандар тұсында экономикалық және саяси орталықтың

төменгі Еділ бойына түпкілікті түрде көшуімен Алтын Орданың ең жоғары даму кезеңі басталды.

Алтын Орданың Орта Еділ бойындағы ірі орталықтары Биляр мен Жүкетау қалалары болды. Бұлғар мемлекетінің бұрынғы астанасы Биляр қаласы моңғол шапқыншылығынан кейін де өз қызметін тоқтатқан жоқ. XIII ғасырдың 70-90-жылдарының басында біраз уақыт бойы бұл қала өз атымен теңгесін де соқтырды [3, 46-48]. Әрине, жойылған жерлерді толық қалпына келтіру мүмкін болмады; ішкі экономикалық байланыстар үзілді, қалалық шеберханалар шикізат көздерінен ғана емес, сонымен қатар шабуыл кезінде және шабуылдан кейінгі алғашқы жылдары аштық пен індеттен өлген, тұтқынға алынған шеберлерден де айрылды. Бірақ, соған қарамастан, көп ұзамай қолөнер және сауда қайта жанданды. Саяси мәртебесін жоғалтқан Биляр орасан зор экономикалық әлеуетті сақтап қалды және қалалар мен елді мекендердің базарларын белсенді түрде тауарлармен қамтамасыз етті.

Моңғол шапқыншылығына дейінгі дәуірде шағын болған Жүкетау қайта жандана бастады. Кама өлкесінен жаңа халықтардың ағыны мен демографиялық өсуі - елді мекен шекарасының тез арада кеңеюіне және экономиканы қалпына келтіруіне себепші болды. Басқа қалалармен салыстырғанда, Жүкетауда тас ғимараттар көп болған жоқ. Бірақ тұтас аймақтарды қолөнер шеберханалары (қыш және металлургия) алып жатты. Монеталардың көп мөлшері, оның ішінде кішігірім саудаға жұмсалған мыс тиындары бұл қаланың белсенді сауда өмірін көрсетеді. Сондай-ақ, XX ғасырдың 70-90 жылдары жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде көптеген өндірістік, шаруашылық және тұрғын үйлердің қалдықтары табылды. Мұнда табылған материалдар өте бай және алуан түрлі. Қолөнер бұйымдарынан бөлек, тұрмысқа қажетті заттар да бар. Олардың ішінде 1924 жылы ақпанда Данауровка ауылының маңындағы жағалаудағы баурайдан ежелгі қала орнынан шаруа Палатников тарапынан табылған алтын әшекейлердің тамаша жиынтығы бар. Палатниковтың айтуынша, бұл заттар балшықтан жасалған шағын ыдыста болған. Қазынаны В.Ф. Смолин (1925 ж) жариялады және бұл басылым 1950 жылдардан бері оның жалғыз сипаттамасы болып табылады. Бұл қазына тек қана қолөнердің жоғары дамуын ғана емес, сонымен қатар сыртқы сауда байланыстарын, ішкі сауданың көлемі мен ауқымын айқын сипаттайды. В.Ф. Смолиннің [5] деректеріне сүйене отырып, мұнда қандай заттар жасырылғанын қарастырайық.

Екі бірдей үлкен алтын білезік оюлармен безендіріліп, көркем түрде әшекейленген. Әрбір білезік 4 буынға бөлініп, оның ортасындағы бөлшегі академик В.В. Бартольдтың айтуынша, бастапқыда парсы тіліндегі жазуға ұқсағанымен, қолданбалы әріптік ою-өрнекпен безендірілген. Білезіктердің бірі кездейсоқ сақталғанын атап өту керек. 1924 жылы Эрмитаж музейіне жіберіліп, сонда қалды. Ол В.А. Мальм тарапынан Жүкетау қазынасынан алынған зат ретінде бекітіліп, соңғы жылдары М.Г. Крамаровский тарапынан

зерттелді. «Сипатталған білезіктер Шығыстан әкелінгеніне және шығыс зергерлік өнерінің тамаша ескерткіші екендігіне күмән жоқ», - деп В.Ф. Смолин жазғандай, білезіктер Алтын Орданың немесе Бұлғарлардың өндірісі емес, Алтын Орда территориясында бірақ басқа орталықта шығарылған [5, 45].

Бұл заттардан басқа, қазынада екі қарапайым, тегіс алтын білезік пен жапырақтары бар өсімдіктің стилі бейнесіндегі үшбұрышты үлкен алтын танамоншақ табылды.

Қазынада тесіктері бар 170 кішкентай маржан болды. Марржандардың пішіндері әр түрлі. Зергерлердің айтуы бойынша, қазіргі уақытта таңқаларлық сипат алады және оның қымбат үлгілері (қызғылт түсті) бар. Уақыт өте келе көптеген маржандар күңгірттеніп, кейбір бөліктері бұзылған.

Сондай-ақ зергерлік бұйымдардың басқа бөліктері де табылды: а) тастар немесе маржан үшін тесігі бар 13 алтын дөңгелек ұя; б) киімдегі жолақтарға арналған төртбұрышты 8 алтын тақтайша; в) 2 жұқа алтын қалампыр. В.Ф.Смолин айтуына қарағанда, «ұялар мен қалампырдың мақсаты, шамасы, қандай да бір затты ұсақ тастармен немесе інжу-маржандармен безендіру болған [5].

Сипатталған заттармен бірге қазынадан Р. Р. Фасмер зерттеуіне сүйенсек, Делиде Сұлтан Мұхаммед Тоғлұқтың (725-752 h./1325-1351 ж.) Мысыр халифасы Мустекфи атынан хижраның 741 (б.з. 1340/1) жылы соғылған екі бірдей алтын динар табылды. Үндістанның сұлтандары соққан бұл динарлар әдетте өте сирек кездеседі [5].

Жүкетау қазынасынан басқа 1908 жылы Жукотин маңындағы алқаптан 1310-1360 жылдарға жататын Алтын Орда хандары Тоқта, Өзбек, Жәнібек, Бердібек, тұсында Сарай, Бұлғар, Жаңа Сарай, Гүлістан және Азақта соғылған 542 теңге табылды. XX ғасырдың басында қала аумағында айдаһарлар мен басқа жануарлардың бейнелері бейнеленген қытай айнасы табылды [6; 140,].

Жүкетау сауда қатынастарының орталығы ретінде сауда жолдарының желісі арқылы айналамен байланысқан. Тиындар мен киім-кешек қазыналары да оның бір дәлелі. Осылайша, 1895 жылы мамырда Жүкетаудың сауда-шаруашылық қызметі аймағындағы Верхняя Кондрата ауылының маңында жалпы салмағы 1 фунт 50 алтын, күміс сақина және білезіктен тұратын қазына табылды [7; 22].

1892 жылы Николаевка деревнясының жанында XV ғасырдың басына жататын қазынаны Сосновка селосының тұрғыны Пелагея Ивановна Титова мен Утяково селосының тұрғыны Кокордия Ионовна Яшкова тапты. Олар Николаевка ауылының маңындағы орманда саңырауқұлақ теріп жүріп, жерден мыс құмырада 20 1/8 фунт күміс монета (дәлірек айтсақ - 19 фунт, 81 алтын), XIV ғасырға жататын бір алтын динар және күміс таяқша тапқан. Тиындарды XIII-XIV ғасырлардағы Көк Орда, Хулагу Осман хандары соққан болып шықты [8, 161]. Құмыра Казань университеті жанындағы тарих және этнография археологиясы қоғамына тапсырылды, 25 күміс монета Эрмитажға

жөнелтілді, қалған тиындар балқытылды [9, 160-161]. Құмыра бүгінгі күнге дейін Татарстан Республикасының Ұлттық музейінің жинақтарында сақталған.

Алтын Орда дәуірінде Бұлғар аумағында ірі және орта қала орталықтарынан басқа көптеген ауылдық сауда және қолөнер орталықтары қалыптасты. Бұл жерлердің тұрғындарының бай болғаны олардың жерлеу орындарында тас құлпытастарды жасайтын шебер тас қалаушылардың қымбат қызметтерін пайдалану мүмкіндігінен де көрінеді. Мұндай мәнердегі ескерткіштер көне қоныстардың орны әлі де сақталған. Кама өзені бойындағы Большие Нырсы ауылы маңындағы елді мекендерде 1399 жылғы құлпытас сақталған.

Көріп отырғанымыздай, XIII ғасырдағы саяси сілкіністерден кейін пайда болған Алтын Орданың Орта Еділ бойының қалалары мен елді мекендерінің халқы өзінің экономикалық мәні бойынша басқаша өмір салтын жүргізді, оны байланыстырушы жіп - сауда болды. Ішкі сауда ең алдымен тұрмыстық заттар мен зергерлік бұйымдарға қатысты болды. Көбінесе қалаларда алтын зергерлік бұйымдар - сақиналар мен білезіктер саудаланды. Мұнда қазан сияқты арнайы керамикалық ыдыстар да қолданылған.

Діни тәжірибеге қатысты көптеген культтік нысандар да шығарылды. Бұл - мұсылмандарға арналған құлпытастар, сонымен қатар осында өмір сүрген немесе саудагер ретінде келген христиандарға арналған төсбелгілер мен кресттер. Металл ыдыстар үлкен сұранысқа ие болды. Олар негізінен сыртқы түрі мен өндіру технологиясы бойынша ерекшеленетін бірнеше типтегі қазандар [10, 110].

Шойын қазандар Алтын Орда дәуіріне тән болды. Технологиялық тұрғыдан қазандар екі жартыдан тұратын (жоғарғы және төменгі) арнайы қалыптарға құйылды. Үстіңгі жарты пішін үш бөліктен тұрды. Мұндай ыдыстар қалалық шеберханаларда жасалып, қала базарларынан жақын маңдағы ауданға таратылды. Оның үстіне, салыстырмалы талдау көрсеткендей, мұндай өнімдер алыстан әкелінбеген.

Осылайша, Алтын Орда дәуірінде өзінен бұрынғы мәдениеттен көп жағынан ерекшеленетін жаңа мәдениет қалыптасты. Бірақ, екінші жағынан, қолөнердің негізгі дәстүрлері сақталып, империяның бұлғар перифериясы өз болмысын сақтап қалды. Сонымен қатар, жаңа экономикалық жағдайлар бірінші кезекте мемлекет ішіндегі сауда қатынастарының дамуына түрткі болды. Түрлі өнімдер, бірінші кезекте сұраныс бойынша қазан, әшекей, құлпытас сияқты тұрмыстық бұйымдар сатылымға шығып, Бұлғар, Биляр, Жүкетау сияқты ірі қалалардың рөлі артты. Олар дамыған орта ғасырлардағы қолөнердің, сондай-ақ сауда мен нарықтық қатынастардың даму орталықтары болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҖАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ПСРЛ. 1965. Т. 15.
2. Очерки по археологии Татарстана. Казань, 2001, 255 с.
3. Сингатуллина А.З. Джучидские монеты Поволжских городов XIII века. Казань, Издательство «Заман», 2003, 192 с.
4. Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. М.: Изд. Палеограф, 2003, 351 с.
5. Смолин В.Ф. Клад восточных золотых предметов из болгарского города Джукетау // Вестник научного общества татароведения. Посвящается 5-летию Татреспублики. Казань, 1925, №3.
6. Фахрутдинов Р.Г. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория. Казань, Таткнигоиздат, 1975, 217 с.
7. Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. Пб.: 1921.
8. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет: основные периоды развития денежного обращения в Золотой Орде // Нумизматика и эпиграфика. Т. 1. М.: 1960.
9. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете (ИОАИЭ). Казань, 1884, т. III.
10. Руденко К.А. Металлическая посуда Поволжья и Приуралья в VIII – XIV вв. Казань, 2000.

ЗНАЧЕНИЕ СРЕДНЕВОЛЖСКИХ ГОРОДОВ В ТОВАРНО – ДЕНЕЖНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ²

Аннотация. Река Волга, сыгравшая решающую роль в экономическом развитии Волжско-Булгарского государства, была одним из важных коммуникационных пунктов северной ветки Великого Шелкового пути. Река Волга впадает в Каспийское море и обеспечивает связь с Китаем, поскольку находится на главном торговом пути через Кавказ с Ираном, Туркестаном и Хорезмом. Так же, крупнейший рукав Волги — Кама (Чульман) обеспечивал связь между рекой Жайык и Западной Сибирью. Торговля, начавшаяся в VI веке между скандинавскими странами и Сасанидами через Волгу, с участием в этой торговле русских развивалась и поспособствовало тому, что в IX-XIII веках Волжские Булгары играли большую роль в международной торговле. В начале XII века в результате монгольского нашествия государство Волжских Булгар потеряло свою независимость и вошло в состав Золотоордынского государства. Экономические и торговые связи, ослабленные монгольским нашествием, оживились и вновь развились с созданием нового государства. Особенно в 40-х и 50-х годах XIII века города Среднего Поволжья играли важную роль в развитии экономических и товарно-денежных отношений Золотой Орды. Свидетельством этого являются чеканка джучидских монет, широкое денежное обращение, клады драгоценных ювелирных украшений, котлы и другие предметы, свидетельствующие об объемах и масштабах внутренней торговли. Ключевые слова: тенге, ювелирные изделия, горшки, клады, товарно-денежные отношения.

Ключевые слова: чеканка монет, ювелирные украшения, котлы, клады, товарно-денежные отношения.

THE IMPORTANCE OF MIDDLE VOLGA CITIES IN COMMODITY AND MONEY RELATIONS OF THE GOLDEN HORDE

Abstract. The Volga River, which played a decisive role in the economic development of the Volga-Bulgar state, was one of the important communication points of the northern branch of the Great Silk Road. The Volga River flows into the Caspian Sea and provides a link with China, as it is on the main trade route through the Caucasus with Iran, Turkestan and Khorezm. Also, the largest branch of the Volga - Kama (Chulman) provided a connection between the Zhaiyk River and Western Siberia. Trade that began in the VI century between the Scandinavian countries and the Sassanids across the Volga, with the participation of Russians in this trade, developed and contributed to the fact that in the IX-XIII centuries the Volga Bulgars played a large role in international trade. At the beginning of the XII century, as a result of the Mongol invasion, the state of the Volga Bulgars lost its independence and became part of the Golden Horde state. Economic and trade ties, weakened by the Mongol invasion, were revived and developed again with the creation of a new state. Especially in the 40-50s of the XIII century, the cities of the Middle Volga region played an important role in the development of economic and commodity-money relations of the Golden Horde. Evidence of this is the minting of Jochid coins, wide circulation of money, treasures of precious jewelry, cauldrons and other items indicating the volume and scale of internal trade.

Keywords: coinage, jewelry, cauldrons, treasures, commodity-money relations.

Сведения об авторе: Рахымбаева Айжан Бауржанқызы, докторантка кафедры «История», Университет Хаджеттепе, Анкара, Турция. zhan_0509@mail.ru

Information about the author: Aizhan B. Rakhymbayeva, doctoral student of the Department of History, Hacettepe University, Ankara, Turkey. zhan_0509@mail.ru

КАСАТЕЛЬНО ВЕРСИИ О НОГАЙСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ПЛЕМЕНИ АЛШИН

А.А.Каратаев

Научный сотрудник Научного института изучения Улуса Джучи.
Республика Казахстан, г. Астана, район Байконыр, ул. Пушкина, дом 15Б.
E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com.

Аннотация: В данном исследовании проводится анализ исторических источников по истории племени Алшин с целью установления их происхождения. Данный вопрос является актуальным и дискуссионным, так как среди исследователей установилось единодушное мнение о ногайском происхождении алшинов, тогда как довольно большое количество фактов говорят об ином происхождении данного племени. В ходе исследования были сделаны выводы о том, что алшины происходят из Большой Орды, после разгрома которого крымскими войсками в 1502 году, они переселились в состав Казахского ханства, где составили Младший жуз. Также в данном исследовании проведена попытка опровергнуть гипотезы предыдущих исследователей касательно ногайского происхождения племени Алшин. Проведен последовательный анализ письменных и устных источников в ходе которого воссоздана политическая история племени Алшин.

Ключевые слова: Алшин, Большая Орда, Ногайская Орда, Казахское ханство, Младший жуз.

ВВЕДЕНИЕ

Во многих исторических исследованиях, в которых прямо или косвенно повествуется о казахско-ногайских отношениях либо об истории племени Алшин, непременно упоминается о ногайском происхождении данного племени. Целью данного исследования является попытка ответить на вопрос о том, действительно ли алшины происходят из Ногайской Орды либо они вошли в состав Казахского ханства из другого государства.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Наиболее ранней работой, касающейся данной темы и послужившей отправной точкой в дискуссии, является труд известного казахского ученого М. Тынышпаева «Материалы к истории киргиз-казакского народа» [1]. В ней он приводит следующие тезисы:

1. В исторической памяти казахов Старшего и Среднего жузов не сохранилось почти ничего о Золотой Орде, тогда как вся историческая память алшинов связана с ногаями, в частности это эпосы и предания об Едыге и его потомках - биях Ногайской Орды.

2. Алшины в XV веке подчинялись шибаниду Абулхаиру, но ушли от него из-за междоусобиц едыгеидов. В середине XVI века алшины входили в состав Большой Ногайской Орды. Первая часть алшинов ушла к казахам в 1555 году после убийства ногайским бием Исмаилом своего брата Юсуфа.

Вторая часть алшинов ушла к казахам после смерти Ормамбет бия, «когда разошлись в разные стороны десять санов ногаев».

М. Вяткин и М. Сафаргалиев перечисляя племена, входившие в состав Ногайской Орды, в своих трудах включали в их число и алшинов. Крупнейший исследователь истории Ногайской Орды В. Трепавлов приводит их сведения, указывая этнический состав ногайского государства [2, 667].

А. Исин, автор известного труда «Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV – XVI в.в.» пишет о многочисленности ногайских алшинов, которые присоединились к казахам во второй половине XVI в., и вместе с тем указывает, что в источниках они упоминаются крайне редко. После чего делает вывод, что «с приходом многочисленных алшын возникла необходимость в племенной реорганизации и при Акназар-хане окончательно оформилось деление казахов на три жуза с перераспределением кочевий. Алшыны составили Младший жуз» [3, 28].

Ж. Сабитов посвятил истории алшинов отдельную статью «Алшины (алчи-татары) в истории Поволжья и Приуралья в XIII – XIX веках» [4], а также затрагивает эту тему в нескольких других статьях, касающихся эпического цикла «Сорок батыров Крыма», казахских шежире, образования жузов, алшина Жалантоса и ногайского компонента в этногенезе казахов. Его основные тезисы, касающиеся темы данного исследования, выглядят следующим образом:

1. После распада Большой Орды алшины вошли в состав едиганов Большой Ногайской Орды. После калмыцкого завоевания алшины ушли к казахам.

2. Байулы алшины присутствовали среди казахов примерно с 1600 года, после смерти Ормамбет бия. Алимуды перешли к узбекам из Ногайской Орды либо после ногайских междоусобиц 1550-ых годов, либо после смерти Ормамбет бия в 1598 году. Алшины не известны среди узбеков вплоть до времен Жалантоса. Алимуды перешли к казахам после подавления восстания алшина Баята Кара Туксабы в конце 1680-х годов.

3. Эпический цикл «Сорок батыров Крыма» попал от ногайцев, бежавших к казахам в 1745 году, которых Нуралы хан расселил среди алшинов.

4. Четыре карачи-беками ханов Керей и Джанибека были представители племен Катаган, Уйсун, Аргын и Алшин. Катаганы составляли правое крыло войска, а уйсун, аргыны и алшины левое крыло, называвшееся «Алаш мыңы». В состав алаш мыңы входили три жуза казахов. Эта структура действовала до 1627 года, когда были разгромлены катаганы.

5. Племена Алшин, Уйсун, Аргын перешли в состав Казахского ханства после смерти Ормамбет бия, причем родственные им подразделения из этих же племен, могли уже быть в составе Казахского ханства. Племена Тама, Уак, Кыпшак, Курлеут попали в состав казахов уже после калмыцкого

вторжения. Возможно племена Табын, Керейт, Рамадан, Телеу, Жагалбайлы, Канглы, Керей перешли из ногайских орд также после калмыцкого вторжения.

Р. Темиргалиев также поддерживает версию о ногайском происхождении алшинов. Его тезисы, указанные в статье «Казахско-ногайские отношения в XVII – XVIII в.в.» [5], следующие:

1. Произведения устного народного творчества, сложившиеся в Ногайской Орде, не могли попасть через небольшую группу мигрантов, а пришли с алшинами из Ногайской Орды.

2. Две ветви казахских алшинов – Алимұлы и Байұлы сформировались на территории Ногайской Орды.

3. Родоначальник казахских алшинов – Алау батыр является одним из героев казахско-ногайского эпического цикла «40 батыров».

4. Алшинский бий Тлеуберген в 1750 г. говорил, что земли Западного Казахстана ранее населяли ногайцы, которые были их прадедами, и из-за междоусобиц оказались побеждены и их кочевья остались пусты. Это подтверждается тем, что с момента распада Ногайской Орды прошло около трех поколений.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Как мы видим, вышеуказанные исследователи единодушны во мнении о ногайском происхождении алшинов, однако на наш взгляд данная тема недостаточно глубоко исследована, чтобы высказывать однозначные утверждения. Для этого необходимо провести анализ всех сведений о политической истории племени Алшин, чтобы установить их местонахождение и политическое подданство линиям джучидов в определенные эпохи. После этого можно будет сделать выводы об их происхождении.

Самым ранним появлением алшинов в истории Улуса Джучи мы видим при Джанибек хане, сыне Узбека. Согласно «Дафтари Чингиз наме» приближенным к Джанибеку эмиром был Алау из племени Алшин, которого он послал во главе трехста воинов вслед за беглецом уйсун Ааматом [6, 35]. Также Алау является первопродком казахских алшинов согласно шежире, и ему посвящен отдельный эпос «Алау батыр», входящий в цикл «Сорок батыров Крыма». В нашей предыдущей работе мы указали, что алшин Алау во время междоусобиц после смерти Джанибек хана, отправился вслед за Урус ханом и уйсун Ааматом на территорию Жетысу, где Урус был провозглашен Алаша ханом, а уйсун Аамат, аргын Котан и алшин Алау вошли в объединение «Алаш мыңы», как называлось левое крыло войска Урус хана [7, 246]. Таким образом, мы зафиксировали хронологически самое раннее присутствие алшинов в середине XIV века в качестве подданных Джанибек хана, а затем после политической смуты, начавшейся после его смерти, мы находим их при Урус хане в восточной части Улуса Джучи, куда они бежали от смуты после смерти Джанибек хана.

После смерти Урус хана и его сыновей власть в Улусе Джучи в 1380 г. переходит к Тохтамыш хану. Мы имеем косвенные свидетельства нахождения алшинов на востоке Улуса Джучи при Тохтамыше. Как известно из «Маджму ат-таварих» Сайф ад-Дина Ахсикенди кыргызский батыр Манас был соратником и подданным Тохтамыш хана [8, 582]. Соответственно мы делаем вывод, что соратники Манаса, указанные в эпосе «Манас» как казахские батыры, то есть батыры из Улуса Джучи, также были подданными Тохтамыш хана. В их число входят аргын Караходжа, уак Ер Кокше, уйсун Абат, которые упоминаются в письменных источниках как военные деятели эпохи Тохтамыш хана. Также в эпосе «Манас» упоминаются и алшинские батыры – Каракесек, Кожо и Атай [9], которых мы соответственно идентифицируем с Каракесеком – внуком Алау батыра и предком алимулы-алшинов; Кожо мы идентифицируем с Кыдыркожей – внуком Алау батыра и предком байулы-алшинов; Атая мы отождествляем с Адаем – внуком Кыдыркой и предком рода Адай байулы-алшинов. Таким образом, в конце XIV – начале XV веков мы находим алшинов в подданстве Тохтамыш хана, взявшего власть в свои руки после смерти Урус хана. Причем являясь союзниками кыргызского батыра Манаса, аргынского эмира Караходжи, мы предполагаем, что алшины также участвовали в их войнах с Тамерланом и могульским эмиром Камараудином.

После смерти Тохтамыш хана фактическим правителем Улуса Джучи становится беклярбек Едыге, власть которого продолжалась с 1395 по 1419 г.г. После его правления ханом восточной части Улуса Джучи стал Барак, внук Урус хана. Он возродил двухкрыльевую систему Уруса, в котором левое крыло было приближенным к нему, согласно «Кара таварих» Утемиша хаджи [10, 78] и «Умдат ат таварих» Абдульгаффара Кырыми [11, 83]. Согласно этим источникам карачи-беком левого крыла при Барак хане был старец Кудуд из племени Алшин, что указывает на то, что алшины были в составе улуса Барак хана и были приближенными к нему. Ж. Сабитов отождествляет данного Кудуда с Кыдуаром, предком ветвей Алимулы и Байулы племени Алшин [4]. Мы также согласны с данной версией, а также считаем, что возможно в источнике его имя указано как «Кудур», так как написание букв «Ро» и «Даль» в арабском алфавите очень схожи.

При Барак хане беклярбеком являлся мангыт Мансур бий, сын беклярбека Едыге. Из-за разногласий Барак казнил Мансура и думал о том, как привести в покорность оставшиеся от Мансура племена. Его советник алшин Кудуд бек посоветовал ему переселить эти племена несколько раз в бесплодные местности и обратно, чтобы они ослабли и подчинились. Барак так и поступил. Таким образом, мы видим, что алшины во главе с Кудуд беком входили в число приближенных к Барак хану племен и были антимангытско настроены. Это подтверждается сведениями из данных источников о том, что племена левого крыла подстрекали Барака убить Мансур бека и притеснять

племена, пришедшие с ним. В результате они начали сбегать к родным братьям Мансура – Гази и Наурузу, которые правили при Кичи-Мухаммад хане на территории западнее реки Урал. В результате данных событий, произошла битва между двумя сторонами, в ходе которой Барак был убит людьми Гази бия в 1428/1429 году.

В результате этих событий племена левого крыла Барак хана, в число которых входили и алшины, подчинились Гази бию. Ногайский бий, помнивший о том, что племена, приближенные к Бараку, были инициаторами убийства Мансура, начал притеснять их. В итоге, эмиры данных племен составили заговор и убили Гази бия. Существуют три разные версии данных событий: первую приводят Утемиш-хаджи и Абдульгаффар Кырыми, вторую Кухистани, третью Кипчакхан [2, 122]. Во всех них самым заинтересованным лицом, поддержавшим заговор против Гази, являлся молодой шибанид Абулхайр оглан, который стал ханом в том же 1428/1429 году.

Однако в подробных списках в которых приводятся имена и племенная принадлежность беков, поддержавших Абулхайр хана, мы не находим алшинов [12, 45]. Вместе с тем, спустя несколько десятилетий мы встречаем представителей племени Алшин гораздо западнее улуса Абулхайра, на берегах Волги, где расположилась Большая Орда. По всей видимости в период после смерти Барак хана и Гази бия алшины откочевали западнее на территорию Большой Орды, где заняли высокое социальное положение и играли активную роль в политической жизни этого государства, которое являлось основным наследником и правопреемником Улуса Джучи и именовалось «Тахт ели» (каз. «Тақ елі»), что означает «Престольное владение», «Столичный край», поскольку там находилась столица Улуса Джучи – город Сарай-Берке.

Первое упоминание об алшинах в Большой Орде относится к 1485 году, в письме беклярбека Большой Орды - мангыта Темир бия великому князю литовскому Казимиру [13, 34]. В письме указано, что Темир отправляет к Казимиру своего посла – князя (бия) Айтолмыша из племени Алшин, который издавна служил прежним государям Большой Орды, и занимал при них особое «Алшиново место», и является важным человеком. Нас в этом письме интересует тот факт, что алшины указаны как давние служащие большеордынских ханов, при которых было особое «Алшиново место», которое они занимали. Мангыт Темир бий называет алшина Айтолмыша «князем», «великим человеком», унаследовавшим от предков «Алшиново место», и служивший ханам Большой Орды, как и его предки. Учитывая, что первым ханом Большой Орды являлся Кичи-Мухаммед, ставший его правителем в 1432 году, можем сделать вывод, что после событий с убийством Барак хана и Гази бия в 1429 году, алшины перешли на запад в подданство Кичи-Мухаммед хану. Предполагаем, что при нем они и заняли высокое положение, официально оформив свое пребывание в Орде «Алшиновым местом» - по нашему мнению, это специально закрепленное за

представителями племени Алшин место в ханском совете, идущее сразу после беклербеков – потомков Едыге.

Это подтверждается местническим спором 1517 года в Великом княжестве Литовском, когда уйсунский князь Ибрагим пожаловался литовскому правителю Сигизмунду о том, чтобы в местной иерархии уйсуну сидели выше найманов и алшинов, так как они сидели выше них в Большой Орде, и имели на это ярлык хана Шейх-Ахмета. Однако в 1525 г. выяснилось, что этот ярлык подделка, а уйсуну сидели ниже алшинов и найманов [14, 265]. Таким образом, детали местнического спора дают дополнительные сведения об иерархии мест биев данных племен во властной структуре Большой Орды.

По аналогии с «Алшиновым местом», в Крымском ханстве существовало «Айдарово место», названное в честь коньратского бия Хайдара, сыгравшего важную роль на начальном этапе истории Крымского ханства в 1440-ых годах. Спустя около 50 лет после этого коньрату Сулеймену крымский хан Менгли-Гирей даровал «Айдарово место», выдав свою дочь за него. А в 1526 году хан Саадат-Гирей даровал «Айдарово место» мангытскому бию Шахману [15, 36]. В результате мы можем сделать вывод о том, что «Алшиново место», «Айдарово место» и специальные места для биев отдельных племен в ханском окружении свидетельствовали об их привилегированном положении и близости к ханам.

Также сведения о пребывании алшинов в Большой Орде дают два других письма. В первом письме великого князя московского Ивана III крымскому хану Менгли-Гирею от 8-9 июня 1486 г. говорится об Алове (Алау), человеке вышеупомянутого Темир бия, который отправил Алау поджидать и напасть на посольства московского и крымского правителей, которых те отправляли друг другу [13, 35].

Во втором сообщении, которое является вестью от русского посла в Крымском ханстве от 1493 г. говорится о событиях в Большой Орде [13, 42]. Хан Сеид-Ахмет женился на дочери ногайского бия Мусы, против чего была элита Большой Орды, которые свергли хана, и призвали его родного брата Муртазу на ханство. В ответ на это ногайцы собрали войско и направились на Большую Орду. Большеордынцы в ходе совета решали как им быть, чтобы спастись от них. Предлагалось идти в поход на Шамаху (Азербайджан), либо на русские земли. Алшин Баташ, сын Алау заставил элиту одуматься и не отправляться в поход, напомнив им про бесславное стояние на реке Угре в 1480 г. Эти сообщения дают ценную информацию о влиятельной роли алшинов в лице Баташа в Большой Орде и их участии в известном походе Ахмет хана в 1480 г., закончившемся стоянием на р.Угре.

Вызывают интерес сведения об алшине Алау и его сыне Баташе. Как нам известно, согласно «Дафтари Чингиз-наме» и ногайско-казахскому эпосу «Амат, сын Айсы» алшин Алау жил в середине XIV в. и был эмиром при золотоордынском хане Джанибеке, сыне Узбека. Согласно этим письмам, мы

видим что алшин Алау жил в середине XV в. в Большой Орде и был подданным большордынских ханов и мангытского бия Темира. Ж. Сабитов предположил, что было два алшина с именем Алау, которые жили в разные эпохи [4]. Мы же в свою очередь, предполагаем, что во времена золотоордынского Джанибек хана жил другой представитель племени Алшин, который был его приближенным эмиром и был послан вслед за бежавшим Аматом. Алау, на наш взгляд, является большеордынским эмиром и главой племени Алшин в Большой Орде. Возможно, во времена его жизнедеятельности алшины достигли пика своего могущества, о чем свидетельствует наличие «Алшинова места» в политической иерархии Большой Орды. По этой причине, а также по причине его известности, в казахском шежире он указан прародителем всего племени Алшин, а в поздних источниках как «Дафтари Чингиз наме», ногайский эпос «Амат, сын Айсула» он указан как приближенный эмир Джанибек хана, хотя скорее всего это является более поздним наслоением, а в действительности эмиром Джанибек хана был другой представитель племени Алшин, имя которого нам неизвестно. Это косвенно подтверждается тем фактом, что некоторые эмиры, указанные в «Дафтари Чингиз наме» как приближенные Джанибек хана, жили позднее его правления [16, 123]. К примеру, аргын Караходжа, ширин Урук-Тимур, барын Сарай известны как подданные Тохтамыш хана, а ак-мангыт Тимур бий является вышеуказанным большеордынским Темир бием. По этой причине, с большой долей вероятности, алшин Алау жил позднее Джанибек хана и был представителем большеордынской элиты, а во время Джанибек хана жил другой алшинский эмир, которого хан отправил в погоню за уйсунном Аматом.

Таким образом, во время правления Керей и Джанибек ханов в Казахском ханстве, алшины не входили в его состав, а находились гораздо западнее – в Большой Орде на берегах Волги, хотя во время отца казахского Джанибек хана – Барак хана, алшины были приближенным к нему племенем, и во время смуты, возникшей после его смерти, примкнули к Кичи-Мухаммеду – первому хану Большой Орды.

Некоторые исследователи называют Большую Орду ногайским государством и его население ногайцами по той причине, что там были влиятельны потомки Едыге. Однако мангыты-едыгеиды в определенные периоды были влиятельны и в Казахском, Крымском, Казанском ханствах, но это не означает, что эти государства были ногайскими. Большая Орда была таким же тука-тимуридским государством, образовавшимся в ходе распада Улуса Джучи, как и вышеуказанные государства, и более того, было основным наследником и правопреемником Улуса Джучи.

Следующие сообщения касающиеся алшинов, датируются 1503 и 1504 г.г. Первое было направлено в качестве дополнительного указания от московского князя своим послам, находящимся у литовского короля. В нем повествуется о том, как большеордынский хан Шейх-Ахмет, Ходжак султан,

алшин Тохтамыш, мангыты Султан-Ахмет и Алшагыр перешли на западный берег Волги, спасаясь от казахов [13, 46]. Второе письмо было направлено крымским ханом Менгли-Гиреем московскому князю. В нем рассказывается как Шейх-Ахмет с Ходжак султаном и алшином Тохтамышем отправились в Белгород за помощью к османскому султану, но османы их не приняли. Затем крымские войска погнались за ними и они скрылись в Киеве, где их взял в плен князь Дмитрий [17, 65].

Считаем необходимым рассказать о предыстории данных событий. С 1500 года уже был ясно виден конец Большой Орды. Из-за смут, войн и голода население государства начало разбредаться в соседние государства, в первую очередь в Крымское ханство. В 1502 году, прознав о слабости хана Шейх-Ахмеда, крымский хан Менгли-Гирей выступил в поход на Большую Орду в ходе которой оно было окончательно разгромлено. Захват ханской ставки расценивался крымским ханом как обретение трона Бату хана, и следовательно крымцы могли считать себя главными правопреемниками Улуса Джучи. Шейх-Ахмед пытался сколотить антикрымскую коалицию из ногайских мурз и астраханского хана, но у него ничего не получалось. В итоге оставшись с несколькими верными соратниками, в числе которых был алшин Тохтамыш, он оказался на западном берегу Волги, опасаясь казахской угрозы с востока.

Таким образом, судя по присутствию представителя племени Алшин при утратившем всякую власть и влияние последнем хане Большой Орды, мы можем утверждать, что племя Алшин, прошло с ханом через все испытания и осталось верным вплоть до краха этого государства. Стоит отметить, что алшины упоминаются рядом с ханом наравне с мангытами, тогда как представители других племен не указаны. Это еще раз подчеркивает особое положение алшинов при большеордынских ханах. После данных событий Шейх-Ахмед искал себе приют у османского султана и литовского короля, и в итоге, оказался в Великом княжестве Литовском на положении почетного пленника. На этом закончилась история Большой Орды, а в истории племени Алшин закончилась эпоха единства, так как Большая Орда являлась для алшинов «родовым гнездом», после распада которого они разделились и разошлись в соседние ханства.

Далее мы находим алшинов в 1540–1560-х годах в различных постордынских государствах, как Крымское ханство, Ногайская Орда, Астраханское ханство и государство Шибанидов. Также есть косвенные свидетельства присутствия алшинов в этот период и в Казахском ханстве.

В 1549 году крымский хан Сахиб Гирей выдал некоему Садыр-Ахмеду, сыну алшина Данияра ярлык на пользование колодцем. В 1576 году Даулет Гирей хан выдал алшину Хасану-суфию ярлык на пользование землями [18]. Таким образом мы видим, что алшины присутствовали и в Крымском ханстве. На наш взгляд, они перекочевали туда после разгрома Менгли Гиреем

Большой Орды, когда многие большеордынские улусы признали власть крымского хана. С тех пор на территории Крымского полуострова и остались такие географические объекты как гора Алчин, озеро Таш-Алчин, села Атан-Алчин, Тав-Алчин, Алшин-Бодай, Алчин.

Практически в то же самое время мы видим, что в 1552 году одним из военачальников шибанидского хана Абдуллы II был алшин Джавум бахадур [19, 142]. Это является первым упоминанием алшинов в Средней Азии. Интересен сам момент когда Абдулла хан пересек Амударью и к нему навстречу вышел его родственник Шахмухаммед султан, в отряд которого входил и алшин Джавум бахадур. В этом отрывке говорится, что после этой встречи хан принял данных храбрецов в число своих приближенных, то есть до этого они ему не подчинялись. По всей видимости, алшины прибыли в Среднюю Азию из Дешти Кипчака к 1550-ым годам, и играли большую роль в последующие периоды, особенно в середине XVII в. во главе с известным государственным и военным деятелем Жалантос (Ялангтуш) бахадуром. Таким образом мы видим, что алшины появились в Средней Азии в 1550-х годах после разгрома Большой Орды, скорее всего минуя Ногайскую Орду, о чем будет указано ниже.

В 1560-ые годы мы видим присутствие алшинов в Большой Ногайской Орде в подданстве у Исмаил бия. Причем мы видим, что в одно и то же время употребляются этнонимы Алшин и Байулы, и оба в улусе Исмаил бия и его потомков. Так в 1560 году послом Мухаммада, сына Исмаила, в Москву являлся алшин Чура [20, 124]. В 1561 году Исмаил бий просит русского царя освободить некоторых своих людей, в том числе Яикару из улуса Байулы [13, 126]. Абдульгаффар Кырыми приводит интересные сведения о том, что улус Байоглу (Байулы) был подвластен биям Урусу и Сыртлану [11, 196]. Урус являлся сыном Исмаил бия и правил в 1570-1590-х годах в Большой Ногайской Орде, а Сыртлана мы отождествляем с сыном Уруса – Джан-Арсланом. Последние сведения о байулы-алшинах мы находим в письме от 1625 года, написанного астраханскими воеводами в Посольский приказ о желании взять в аманаты ногайских биев и их людей, в числе которых указаны Узей батыр и Король из племени Байулы, указанные как подчиненные Мамай мурзы, правнука Исмаил бия [13, 292].

Исходя из этих сведений, мы видим, что алшины упомянуты в 1560 году под своим именем, а годом позднее упоминаются уже байулы, и известий об алшинах мы больше не встречаем. Интересен тот факт, что племя Байулы подчинялось Исмаил бию и его потомкам вплоть до полного развала Ногайской Орды в первой трети XVII века. Следовательно ногайские байулы существовали параллельно с казахскими байулы, так как байулы-алшин Жиёмбет был приближенным бием казахского Есим хана (1598 – 1628). Также на это указывает тот факт, что байулинцев с именами Яикара, Узей и Король в казахских шежире мы не находим. Исходя из этого, можем сделать вывод,

что вышеуказанные ногайские байулы не имеют отношения к казахским, либо они появились в Ногайской Орде из Казахского ханства.

Многие исследователи пишут что алшины перешли к казахам около 1598 года, когда был убит Ормамбет бий, в результате чего казахи и ногаи разделились согласно преданию. Мы не поддерживаем данную версию, так как мы видим, что ногайские байулы поддерживали противника Ормамбета – Джан-Арслана, который его и убил. Стоит отметить, что сюжет о разделении народа после смерти Ормамбет бия довольно широко распространен среди тюркских народов, и нет необходимости привязки данного события к алшинам. К примеру, в башкирской летописи «Усерган таварихы» есть предание о том, что ногаи и башкиры разделились после смерти Ормамбет бия.

Имеются сведения о пребывании алшинов в Астраханском ханстве в 1562 году. Московский посол к ногаям писал астраханскому воеводе о том, что астраханский князь Тениш из племени Алшин не дает ногайскому Исмаил бию и его людям перекочевать на западный берег Волги [13, 134]. Таким образом, получается ситуация, когда астраханские алшины во главе с Тениш бием были противниками ногайского бия Исмаила, которому подчинялись ногайские алшины.

В итоге, рассмотрев все вышеуказанные документы, мы находим алшинов в период между 1540-ми и 1560-ми годами в составе четырех государств, образовавшихся в ходе распада Улуса Джучи: Крымского ханства, государства Шейбанидов, Ногайской Орды и Астраханского ханства. Исходя из этого мы делаем вывод, что после разгрома Большой Орды в 1502 году, они разошлись в соседние государства и существовали параллельно, то есть мы не можем считать их всех предками казахских алшинов. Как говорил последний хан Большой Орды Шейх Ахмед: *«Каких бы омаков ни были эли в нашем узбекском народе, изо всех них есть там такие же омаки: ушли вместе с Шайбан ханом и там остались»* [21, 96]. Это говорит о том, что во всех улусах племенной состав был примерно одинаковым, и если мы не встречаем упоминаний о нахождении определенного племени в составе Казахского ханства или иного постордынского государства, это не говорит о том, что данное племя там отсутствовало. На наш взгляд, после распада Большой Орды алшины переселились не только в четыре вышеуказанных государства, но и в Казахское ханство. Есть несколько сведений, которые косвенно указывают на их присутствие в составе казахов в первой половине XVI века после развала Большой Орды.

В источнике «Маджма аль гараиб», написанном в 1566/1567 г. указывается, что казахи состояли из Старшего, Среднего и Младшего жузов и это деление является обычаем казахов [22, 224]. То есть автор данной летописи сообщает о том, что к 1560-м годам деление Казахского ханства на три жуза уже существовало, и это являлось устоявшимся обычаем казахов, из чего следует, что жузы возникли в более ранний период, по меньшей мере в начале

XVI в. Также необходимо отметить, что во всех фольклорных преданиях возникновение трех жузов возводят к главам трех сотен воинов по имени Уйсун, Аргын и Алшин, и таким образом образование Младшего жуза всегда ассоциировалось с алшинами и фольклорным Алшин мурзой. Поэтому, по всей вероятности, алшины присоединились к казахам вскоре после разгрома Большой Орды в 1502 г. и являлись основой для Младшего жуза казахов. На наш взгляд, это не могло произойти ранее, так как казахские алшины считают своим прародителем Алау батыра, который как указано ранее был большеордынским эмиром и жил в XV в., поэтому казахские алшины однозначно происходят от алшинов Большой Орды. Таким образом, на наш взгляд казахские алшины существовали параллельно с крымскими, астраханскими, ногайскими и шейбанидскими алшинами и составили Младший жуз казахов уже с начала XVI века, куда перешли после распада Большой Орды.

Также это подтверждается при анализе списка 92 племен илатийя, самый ранний вариант которого указан в «Маджму ат-таварих», составленном в первой четверти XVI века [23, 75]. Историки Т. Султанов и В. Трепавлов, исследовавшие данный труд, отметили, что в списках илатийя существует принцип совместной подачи названий племен, входивших в политические объединения или родственных генеалогически [24, 53]. К примеру племена Табын, Тама, Рамадан, Телеу и Кердеры, вошедшие в объединение Жетыру в конце XVII века, указаны по соседству в списке илатийя, что указывает на их общность задолго до создания союза Жетыру. Что касается племени Алшин, оно находится в начале списка по соседству с племенами Жалаир, Конырат, Аргын, Найман и Кыпчак, которые составляют основу казахского этноса. Таким образом, мы можем утверждать, что ко времени написания «Маджму ат-таварих», т.е. в первой четверти XVI века, алшины уже входили в состав Казахского ханства наряду с жалаирами, коныратами, аргынами, найманами и кыпчаками. Данные шесть племен вполне могли составить изначальный союз «алты алаш» - «шесть алашей». Алшин Жиёмбет в начале XVII века угрожал Есим хану словами «алашыма ұран салармын», то есть «брошу боевой клич алашам», что означало всем казахам трех жузов, иначе бы он использовал название «алшин» вместо «алаш». Данный момент свидетельствует о том, что алшины в Казахском ханстве появились гораздо ранее этого события, и играли важную роль в объединении «алаш», что являлось синонимом названия «казах». Если на тот момент алшины были бы новоприбывшими среди казахов, то было бы сомнительно их апеллирование ко всем алашам.

В фольклоре также имеются сведения о том, что на начальном этапе становления племени Алшин, такие его рода как Алтыбасар, Алтытабан, Дуатимес и Кулакаса откочевали на юго-восток к реке Или, отделившись от основной массы племени, и они не назывались ни алимулы, ни байулы, а просто алшинами [25, 26]. Данные предания указывают на то, что часть

алшинов изначально присутствовала в составе казахов и откочевала на юго-восток в Казахское ханство еще до образования ветвей Алимуды и Байуды.

Что касается разделения казахских алшинов на ветви Алимуды и Байуды, мы предполагаем следующее. Как указано выше, байуды алшинов мы встречаем в Ногайской Орде в 1560-х годах, но не встречаем среди ногаев алимуды алшинов. В 1550-х годах в Средней Азии мы встречаем алшинов, из среды которых позднее вышел алимуды Жалантос бахадур, то есть в 1550-х годах алимуды были в государстве Шибанидов. Разделение алшинов на две родственные ветви с похожими названиями было возможно лишь при условии наличия единой общности и совместного проживания. То есть если бы эти группы были изначально чужды друг другу, то они назывались бы просто алшинами, как к примеру их крымские или астраханские соплеменники. Исходя из этого предполагаем, что байуды и алимуды алшины изначально находились в составе одного государства, а затем разделились на две части и далее перешли в разные государства. Учитывая тот факт, что байуды алшины известны в составе ногаев с 1560-х годов, а алимуды алшины среди узбеков с 1550-х годов, делаем вывод о том, что алшины до 1550-х годов находились в составе Казахского ханства, где разделились на две ветви – Алимуды и Байуды, и далее оказались в составе других государств. Скорее всего к ногаям и шибанидам откочевала откочевала лишь небольшая часть, тогда как большая часть осталась в составе казахов. На это указывает их незаметная роль в составе ногаев и пограничное положение многочисленных алшинов Жалантос бахадура, которые находились и в составе Казахского ханства, и в составе государства Аштарханидов. Фактически, казахские алшины в XVII веке составляли отдельный самостоятельный улус между казахами и узбеками, которые в зависимости от обстоятельств и своих интересов сами выбирали кого поддерживать – казахских или узбекских правителей.

Ответ на вопрос о том, по какой причине части казахских алшинов оказались в 1550-х годах в составе Ногайской Орды и Шибанидов, нам дает обзор событий, происходивших в Казахском ханстве во второй четверти XVI в. После смерти Касым хана в Казахском ханстве начинается междоусобная война, которая приводит к тому, что значительная часть казахов подчиняется Ногайской Орде, в их числе Ходжаш хан с 300 тысячами казахов, а также Болат и Хакназар султаны. На наш взгляд в ходе данных событий часть племени байуды-алшин оказалась в составе ногаев, а часть алимуды-алшинов в составе государства Шибанидов, но основная часть алшинов осталась в Казахском ханстве, составляя Младший жуз, который упоминается уже в 1560-ых как давно существующий улус.

Все вышесказанное также говорит о многочисленности алшинов. Находясь в Большой Орде, которая имела войско до 150 тысяч воинов [14, 253], алшины Алау и его сын Баташ являлись одними из главных полководцев, что означало, что количество алшинов в данном войске было немалым,

иначе без поддержки многочисленных соплеменников роль Алау и Баташа была бы гораздо менее значимой. Астраханский алшин Тениш бий противостоял верховному бию ногаев Исмаилу, что также говорит о его могуществе. В Крымском ханстве и Ногайской Орде алшины были немногочисленны и играли гораздо менее значительную роль. Однако прибыв в состав казахов в первой трети XVI в. они составили целый жуз в лице одного единственного племени, поскольку на тот момент племена объединения Жетыру еще не вошли в состав Младшего жуза. В остальных жузах, по меньшей мере было несколько племен. Это также свидетельствует о том, что основная масса алшинов ушла к казахам после развала Большой Орды. Также на многочисленность алшинов указывает и самостоятельность улуса Жалантос бахадура, о чем указано выше.

На основании всего вышеуказанного, можем проследить политическое подданство алшинов с XIV по XVII века, с целью понять являлись ли они «ногайским» племенем. Изначально они фиксируются как приближенные золотоордынского Джанибек хана (1342 – 1357). Далее мы находим их в левом крыле войска Урус хана (1368 – 1377). После смерти Уруса, алшины Кыдырходжа, Каракесек и Адай фигурируют как подданные Тохтамыш хана (1380 – 1395). Во время правления ставленников беклярбека Едыге (1395 – 1419) сведений об алшинах мы не обнаружили. При Барак хане (1421 – 1429) его главным карачи-беком был алшинский старец Кудуд бий, возгвалявший левое крыло. После убийства Барака мангытом Гази бием в 1429 году, племена приближенные к Бараку, разбредаются в разные стороны. Одни уходят к калмакам, а затем к шибаниду Абулхаиру (1428 – 1468), но среди них алшинов не было. Мы обнаруживаем алшинов в Большой Орде (1433 – 1502), где они занимали видную роль, являясь обладателями особого «Алшинова места» при хане. В 1502 году крымские войска наносят сокрушительное поражение большеордынским, в результате чего данное государство перестает существовать. После этого более чем на 40 лет алшины не появляются на страницах письменных источников. На наш взгляд, после 1502 г. они вошли в состав Казахского ханства, поскольку в фольклорных и письменных источниках упоминается, что алшины создали и составили основу Младшего жуза. В 1540-1560-ых годах появляются сведения о проживании алшинов в Крымском, Астраханском ханствах, Ногайской Орде и государстве Шибанидов. На наш взгляд в первых двух государствах они появились сразу после распада Большой Орды, а в среду ногаев и шибанидов они попали из казахского Младшего жуза во время междоусобной борьбы за власть между казахскими ханами. В первой половине XVII века жили два лидера алшинов – Жалантос во главе алимулы и Жиёмбет во главе байулы. На наш взгляд они оба были казахскими алшинами, но на тот момент власть казахского хана была слабой, а алшины были многочисленным племенем, составлявшие целый жуз, в результате чего они стали практически самостоятельным улусом. Насчет

того, что байулы во главе с Жиёмбетом были в составе казахов ни у кого не вызывает сомнений, но насчет Жалантоса исследователи указывают, что он был узбекским эмиром. На наш взгляд после завоевательных походов Таукель хана и присоединением к Казахскому ханству ряда среднеазиатских городов, узбекское государство сильно ослабело. Вероятно этим и воспользовались лидеры многочисленного племени Алшин во главе с Жалантосом, перейдя на службу к бухарским ханам, ведь быть одним из степных племен в составе казахов не было таким выгодным, по сравнению с оказанием поддержки слабым среднеазиатским правителям и получения взамен от них целых областей, даров и высоких должностей. На наш взгляд именно такой была логика Жалантоса, который упоминается в различных источниках и как казахский, и как узбекский правитель, хотя на самом деле являлся самостоятельным правителем племени Алшин от которого зависели и казахский хан, и бухарский хан. Следующие лидеры алшинов появляются на страницах письменных источников при Тауке хане (1652 – 1715), это торткара-алимулы-алшин Айтеке бий, адай-байулы-алшин Есек-мерген батыр, шеркеш-байулы-алшин Турке бий и другие [13]. История племени Алшин в XVIII – XIX веках достаточно хорошо задокументирована и останавливаться на ней отдельно не будем, однако стоит отметить, что в 1801 году с образованием Букеевской Орды алшины вновь вернулись на земли бывшей Большой Орды – в междуречье Волги и Урала. Население Букеевской Орды не менее чем на 80-90% состояло из алшинских родов.

Что касается тезисов предыдущих исследователей, то на вопрос о том, когда и из какого государства перешли к казахам алшины мы постарались дать ответ выше.

Одним из доводов вышеуказанных ученых о присутствии алшинов в Ногайской Орде является их мнимое присутствие в составе объединения Едисан. Первым этот тезис сформулировал Д. Исхаков, а последующие ученые ссылались на его труд. Основываясь на сведениях из «Кара таварих» Утемиша хаджи, он отмечал: *«Вообще в связи с упомянутым объединением Едисан заметим, что оно состояло из кланов (уруг) Ширин, Барын, Аргын, Кыпчак, Алчы (Алчын), Мангыт, Кытай и Курлеут»* [26, 50]. В «Кара таварих» мы видим единственное упоминание о племени Алшин, в части про Барак хана, где его приближенным указан алшинский Кудуд бек. Там же указано, что *«Йетти Сан левой (руки) были внутренним элем и наместниками (Барак) хана»*. Таким образом действительно получается, что алшины входили в объединение Йетти сан, но возникает другой вопрос о том, являются ли ногайские едисаны теми же самыми йеттисанами Барак хана. На наш взгляд, это различные объединения. В «Кара таварих» ясно указывается на то, что «йетти сан» это левое крыло войска Барак хана, а само это название указывает на численность войск хана, то есть у него в левом крыле было семь санов – семьдесят тысяч воинов. Также мы видим, что алшины после данных событий

фигурируют отдельно, и поэтому делаем вывод, что данные йеттисаны далее не упоминаются. Что касается едисанов Ногайской Орды, то их состав известен, это племена Мангыт, Маджар, Келечи, Кенегес, Тогай, Кишлик, Кильбеин и Канглы [2, 601]. Видимо, они также составляли семь санов войска, поэтому были прозваны подобным именем. В связи с этим, мы можем утверждать, что алшинов в составе едисанов Ногайской Орды не было.

Что касается тезиса о том, что при ханах Керее и Джанибеке четырем карачи беками были представители племен Катаган, Уйсун, Аргын и Алшин, то он является довольно интересным. Однако, по письменным источникам мы видим, что генеалогический прародитель казахских алшинов – Алау батыр в период жизни Керее и Джанибека находился гораздо западнее и являлся подданным хана Большой Орды. По данной причине, мы не можем согласиться с данным тезисом.

Следующие два тезиса тесно связаны между собой. Они касаются того, что эпический цикл «Сорок батыров Крыма» сохранился именно у алшинов, и о том, что исторические предания алшинов повествуют о временах Ногайской Орды, и все их предания об Едыге и его потомках. Мы говорим, что эти два тезиса тесно связаны между собой, поскольку наличие эпического цикла среди определенной группы безусловно влияет на историческую память членов данной группы людей, поэтому память алшинов об Едыге и его потомках, связана впервые очередь с распространенностью эпического цикла «Сорок батыров Крыма» среди казахов Младшего жуза.

Что касается вопроса о том, как появились эти эпосы в алшинской среде, то существует два мнения. Первое – эпосы принесли алшины, когда перешли из Ногайской Орды в Казахское ханство. Второе – эпосы были привнесены бежавшими в Младший жуз в 1745 году кубанскими ногайцами-салтанаульцами. Эту гипотезу впервые предложил и обосновал Ж. Сабитов [27]. Учитывая тот факт, что алшины не находились в составе Ногайской Орды, мы также придерживаемся мнения о том, что в казахскую среду этот эпический цикл был привнесен беглыми ногайцами в середине XVIII века. К примеру, одним из «сорока батыров Крыма» является Казтуган, сын Суюниша, который по документально подтвержденным сведениям жил во второй половине XVII века, на берегу Кубани, и принадлежал к едисан-ногаям. Поэтому эпос о Казтуган батыре никак не мог попасть к казахам через алшинов раньше этого времени, а на тот момент в Казахском ханстве правил Тауке хан, которому подчинялись казахские алшины.

Также интересен момент, что в ногайских версиях эпосов алшин Алау был врагом одного из «сорока батыров» - Амета, сына Айсула, то есть Алау не был одним из сорока батыров, а был отрицательным персонажем. Однако когда эпический цикл попал в алшинскую среду, он стал положительным героем, из врага Амета он превратился в его дядю и брата Айсула, и ему был посвящен отдельный эпос «Алау батыр». Впервые эту мысль высказал Ж.

Сабитов, и мы также согласны с ним. Этот случай является одним из главных доводов в пользу того, что алшинов не было в составе Ногайской Орды, иначе Алау – прародитель казахских алшинов не был бы среди них отрицательным персонажем.

Последним доводом, который приводят сторонники гипотезы о ногайском происхождении алшинов являются слова Тлеуберген бия из рода Карасакал-Алимулы-Алшин. Они были записаны в ходе поездки российских чиновников к Нуралы хану. В этих записях передается, что Тлеуберген бий обратился к Нуралы хану со словами: *«На сих-де наших кочевьях прежде нас кочевали нагайцы, которые были наши прадеды, токмо от своего непослушания и несогласия получили себе разорение и гибель и кочевья их остались все пусты. Потом також и мы имели свое кочевье около Туркестанта, откуда уже умершей наш Абулхаир-хан с нами сюда прикочевал»* [5, 125]. Основываясь на словах бия, исследователи сделали вывод о том, что алшины являются потомками ногайцев и помнили о своих ногайских корнях. На наш взгляд, в данном контексте под словом «ногайцы» подразумевалась в целом ногайлинская эпоха, как в фольклоре называется эпоха Улуса Джучи среди казахов, каракалпаков и даже кыргызов. Как отмечал выдающийся ученый Ч. Валиханов: *«Довольно странно и замечательно, что все почти кочевые народы среднеазиатских степей все древнее приписывают Ногаям и многие почитают их своими предками. Так говорят Кара-Калпаки, Дикокаменные Киргизы, которые, судя по скудным фактам истории этого народа, особенного родства и соседства иметь не могли»* [28, 155]. Поэтому неудивительны слова алшинского бия о предках-ногаях, поскольку как отмечает Ч. Валиханов, даже кыргызы, никогда не граничившие с Ногайской Ордой, считают ногайцев своими предками. Об этом он пишет: *«Дико-каменные киргизы, живущие в горах и долинах Иссык-Куля, говорят, что в землях их прежде кочевали Ногаи и что сами они частью происходят от смешения с этими ногайцами»* [28, 155]. На наш взгляд, термином «ногаи» назывались все кочевники, принявшие ислам при Берке хане, и получившие свое название по имени главного полководца Берке хана – известного беклярбека Ногая. Как известно, в Улусе Джучи боролись две партии – исламская во главе с Ногаем и буддистская во главе с Токтой. Это противостояние окончилось воцарением Узбек хана и установлением ислама в качестве государственной религии Улуса Джучи, в ходе которого кочевники принявшие ислам стали называться узбеками. По всей видимости, одинаковые по смыслу термины «ногай» и «узбек», обозначавшие кочевников-мусульман, со временем стали самоназваниями населения всего Улуса Джучи. По этой причине, в казахских, каракалпакских и кыргызских преданиях данные народы производят свое происхождение от ногаев, то есть кочевников-мусульман Улуса Джучи. Вследствие вышесказанного, слова Тлеуберген бия не подразумевали под собой памяти о происхождении алшинов из Ногайской

Орды, а имелось ввиду, что освобожденные от калмыков земли Западного Казахстана являются кочевьями казахов, как потомков кочевников-мусульман Улуса Джучи, известных под названием «ногаи».

ВЫВОДЫ

Резюмируя все вышеуказанное, хотелось бы отметить, что гипотеза о ногайском происхождении алшинов не имеет под собой основы, так как мы видим их присутствие в составе Ногайской Орды лишь с 1561 по 1625 годы, тогда как в составе казахов алшины известны по меньшей мере с 1598 года. Если допустить, что казахские байулы-алшины пришли из Ногайской Орды, получается, что их пребывание с 1561 по 1598 год среди ногаев в сумме составляло 37 лет, чего явно недостаточно чтобы однозначно утверждать об их ногайском происхождении. Иных упоминаний о присутствии алшинов в составе Ногайской Орды мы не находим. В дополнение к этому стоит отметить, что алшины указаны в составе Казахского ханства на карте Стралленберга, описывающей политический ландшафт Центральной Азии в первой трети XVII в. С таким же успехом можно выдвигать гипотезы о крымском, астраханском либо узбекском происхождении алшинов, источников по которым не менее, а то и более чем по их ногайским соплеменникам, и к тому же пребывание алшинов в этих государствах было более длительным чем в Ногайской Орде. Гораздо более правильным будет говорить о большеордынском происхождении племени Алшин, так как именно там они достигли самого высокого своего положения, а также по причине того, что предок казахских алшинов – Алау батыр являлся одним из военачальников Большой Орды. Далее его потомки и соплеменники пережив в 1502 году разгром Большой Орды, перекочевали в Казахское ханство, где составили большой улус под названием Младший жуз и были в нем единственным племенем. Выбор Казахского ханства, где правили урусиды, возможно был основан на исторической памяти алшинов о том, что за 80 лет до этого, при Барак хане, отце казахского Джанибек хана, они были приближенными к нему и состояли в левом крыле его войска.

В качестве заключения хотелось бы пожелать, чтобы в казахстанской исторической науке уделялось больше внимания изучению истории Большой Орды, так как племя Алшин составляющее условную треть от всего казахского населения, происходило из данного государства, занимало в нем ведущие позиции, а сама Большая Орда являлась главным наследником и правопреемником Улуса Джучи, и именовалось не иначе как «Тахт ели» - «Престольное владение», то есть государством, где находилась столица и трон великих ханов Улуса Джучи [14, 243]. Большеордынцы ставили себя выше жителей других улусов, называя себя «тахт киси» - «престольные, столичные люди», и алшины являясь одними из них, также являются свящующим звеном между Казахским ханством и «Тахт ели», поэтому можно рассматривать историю Большой Орды в качестве истории одного из протоказахских

государств. Помимо алшинов, в нем проживали и такие племена как Уйсун и Найман, входящие в число карачи-бекских племен, известные из местнического спора в Великом княжестве Литовском.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Алматы: Дом печати «Эдельвейс», 2014. – 88 с.
2. Трепавлов В. История Ногайской Орды. Москва: «Квадрига», 2020. – 1040 с.
3. Исин А. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV - XVI в. Семипалатинск: «Тенгри», 2002. – 139 с.
4. Сабитов Ж. Алшины (алчи-татары) в истории Поволжья и Приуралья в XIII – XIX веках // Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. Выпуск 5. 2015 г. С. 383 – 393.
5. Темиргалиев Р. Казахско-ногайские отношения в XVII – XVIII в.в. // GLOBAL-Turk, #1/2014. С. 120 – 129.
6. Гыйлэжетдинов С. Дәфтәре Чыңгыз-намә. Казань: «Иман», 2000. – 46 с.
7. Каратаев А. Об Алаша хане и формировании объединения «Алаш» // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz.». 2023. Т. 10. № 2. С. 241–255.
8. Сабитов Ж. «Маджму ат-таварих» как источник по истории Улуса Джучи // Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5, № 3. С. 577-590.
9. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 3-китеп. С. Орозбаковдун варианты боюнча. Кырг. Респ. Ул. Илимдер академиясынын адабият жана искусство ин-ту. Б.: Кыргызстан. 1995. – 672 б.
10. Утемиш-хаджи. Кара таварих. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 312 с.
11. Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 2: Перевод. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. – 200 с.
12. Маслюженко Д. Поименные списки соратников хана Абу-л-хайра как источник по изучению политической истории Юго-Западной Сибири второй четверти XV в. // Сибирский сборник. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2015б. Вып.3. С.44–60.
13. Посольские материалы Русского государства (XV – XVII в.в.). Том I. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с.
14. Трепавлов В. Степные империи Евразии: монголы и татары - М.: Квадрига, 2015. - 368 с.
15. Сыроечковский В. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки Московского ордена Ленина Государственного университета им. М.В. Ломоносова. История. 1940. Т. 2. Вып. 61. С. 3-71.

16. Мустахимов И. Об одном списке «Дафтар-и Чингиз-наме» // Средневековые тюрко-татарские государства, Вып. 1. Казань. 2009. С. 122 – 131.
17. Зайцев И. Астраханское ханство. Ин-т востоковедения РАН. М.: Вост. Лит., 2006. – 303 с.
18. Ярцев Я. Ярлыки крымских ханов // Записки Одесского общества истории и древностей, Том II. 1848
19. Хафиз-и Таныш Бухари. Шараф-нама-йи-шахи (Книга шахской славы). Часть 1. М.: Наука, ГРВЛ, 1983. - 536 с.
20. Моисеев М. Ногайско-русские отношения при Исмаил-бие (1554 – 1563 гг.) // Средневековые тюрко-татарские государства. № 9. Казань, 2017. С. 110 – 127.
21. Юдин В. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алма-Ата: Гылым, 1992 – 296 с.
22. Тулибаева Ж. Материалы по истории Казахстана и Центральной Азии. Выпуск I. – Астана: Издательство ГУ Национального центра археологии и источниковедения, 2011. – 276 с
23. Васильева Н. Изучение рукописи «Маджмӯ‘ ат-таварїх» и ее значение для исторической этнографии народов Средней Азии Mongolica. Том XXV. 2022. №3. СПб., 2022. 94 с.
24. Темиргалиев Р. К предыстории казахского родоплеменного союза Жетыру // История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири. Материалы V Всероссийской (национальной) научной конференции. 2023. С 53 – 59.
25. Маданов Х. Кіші жүз шежіресі, Алматы: Атамұра Қазақстан, 1993.— 168 бет.
26. Исхаков Д. Исторические очерки. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2009. – 164 с.
27. Сабитов Ж. Эпос «Сорок батыров Крыма» в казахском народном фольклоре // GLOBAL-Turk, #3-4/2015. С. 46 – 57.
28. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция советской энциклопедии: Том II. 1985. 416 с.

АЛШЫН ТАЙПАСЫНЫҢ НОҒАЙЛАРДАН ШЫҒУЫ ТУРАЛЫ НҮСҚАҒА ҚАТЫСТЫ

Андатпа. Бұл зерттеуде Алшын тайпасының шығу тегін анықтау мақсатында тарихи дереккөздерге талдау жүргізіледі. Бұл мәселе өзекті және пікірталас тудырады, өйткені зерттеушілер арасында алшындардың ноғайлардан шығуы туралы бірауыздан пікір қалыптасқан, ал көптеген фактілер осы тайпаның басқа шығу тегі туралы айтады. Зерттеу барысында алшындар Үлкен Ордадан шыққан, 1502 жылы Қырым әскерлері Үлкен Орданы жеңіліске ұшыратқаннан кейін олар Қазақ хандығының Кіші жүзіне қоныс аударды деген

қорытындыға келдік. Сондай-ақ, бұл зерттеуде алдыңғы зерттеушілердің Алшын тайпасының ноғайлардан шығу тегіне қатысты гипотезаларын жоққа шығаруға әрекет жасалды. Жазбаша және ауызша дереккөздерге дәйекті талдау жүргізілді, оның барысында Алшын тайпасының саяси тарихы қайта құрылды.

Түйін сөздер: Алшын, Үлкен Орда, Ноғай Ордасы, Қазақ хандығы, Кіші жүз.

REGARDING THE VERSION ABOUT THE NOGAI ORIGIN OF THE ALSHYN TRIBE

Abstract. This study analyses historical sources on the history of the Alshyn tribe in order to establish their origin. This issue is topical and debatable, as there is a unanimous opinion among researchers about the Nogai origin of the Alshyns, while quite a large number of facts speak about other origin of this tribe. In the course of the study, conclusions were made that the Alshyns originated from the Great Horde, after the defeat of which by Crimean troops in 1502, they moved to the Kazakh Khanate, where they formed the Junior Zhuz. Also in this study an attempt to refute the hypotheses of previous researchers concerning the Nogai origin of the Alshyn tribe was made. A consistent analysis of written and oral sources has been carried out in the course of which the political history of the Alshyn tribe has been reconstructed.

Keywords: Alshyn, Great Horde, Nogai Horde, Kazakh Khanate, Junior Zhuz.

Автор туралы мәлімет: Әділбек Әлбекұлы Қаратаев, Жошы Ұлысы ғылыми зерттеу институтының ғылыми қызметкері. Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Байқоңыр ауданы, Пушкин көшесі, 156 үй. ORCID: 0009-0000-6264-642X. (E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com).

Information about the author: Adilbek A. Karatayev. Researcher at the Scientific Institute for the Study of the Ulus Juchi. Republic of Kazakhstan, Astana, Baikonyr district, 15B Pushkin str. ORCID: 0009-0000-6264-642X. (E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com).

МРНТИ: 03.09.25

МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ДАМУЫ: СЕБЕПТЕРІ МЕН САБАҚТАРЫ

А.А.Бақыт

Астана Халықаралық Университетінің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар
жоғарғы мектебінің магистранты, Астана, Қазақстан

E-mail: arystan.bakyt@alumni.nu.edu.kz

Аңдатпа. XIII ғасырдың басында Шыңғыс хан құрған Моңғол империясы әлемдік тарихтағы ең табысты және кеңейген империялардың бірі болып табылады. Моңғол империясы Шыңғыс ханның басшылығымен Орталық Азияның баспалдақтарынан шықты, оның көрегендігі мен әскери ерлігі ақырында Тынық мұхитынан Жерорта теңізіне дейін созылатын империяның негізін қалады. Бұл мақалада Моңғол империясының әртүрлі және географиялық тұрғыдан алыс аймақтарды жаулап алудағы теңдесі жоқ жетістікке жетуіне түрткі болған өзара байланысты факторлар зерттеледі.

Бұл зерттеу жұмысы Моңғол империясының Азия, Еуропа және Таяу Шығыстағы ұлан-ғайыр аумақтарды жаулап алудағы тамаша табысына ықпал еткен әртүрлі факторларды зерттеуге тырысады. Әскери стратегияларды, көшбасшылық қасиеттерді, экономикалық саясаттарды және мәдени бейімделулерді талдау арқылы бұл жұмыс Моңғол империясының салтанатты экспансиясының астарында жатқан көп қырлы себептерді жан-жақты түсінуге бағытталған. Зерттеу барысында Моңғол Империясының жетістікке жетуіне соғыс барысында қолданылатын түрлі айла-әдіс пен қатар өз заманына озық технология қолдануы және де әскери құрылымдық ерекшеліктері себеп болғандығы анықталды.

Кілт сөздер: Моңғол империясы, соғыстағы әдістер мен тәсілдер, технология, асабия, жам жүйесі.

КІРІСПЕ

Біздің заманымызға дейінгі дәуірден бастап қазіргі таңға дейін тарих беттері еш жабылған емес. Қашан да болсын әр түрлі оқиғалармен өткен оқиғалар дерек көздеріне айналып жазылуда. Десе де, кейбір орын алған оқиғаларды бірі елеусіз қалдырса, енді бір оқиғалар көз жұмып өте алмайтын дәрежеде зерттеліп, сыналып тіпті жан-жақты зерделеніп те жатыр. Дәл сондай тақырыптың бірі Моңғол Империясымен байланысты. Онон өзені жағалауында дүние есігін ашқан, Есугейдің ұлы болып танылған Темучин есімді жігіттің, кейіннен Шыңғыс Хан аталып Моңғол Империясының негізін қалағаннан соң, аз ғана уақыт ішінде Еуразияны толығымен жаулап алуына жақын қалғанын көпшілік қауым ол кезде елестете алмаса да, қазіргі таңда біршама зерттеулерге себепші болғанын, әлемнің түкпірінен келген тарихшыларды қызықтыратын ауқымды тақырыпқа айналғанын ешкім жоққа шығара алмас.

Адамзат тарихында Моңғол империясы сияқты өшпестей өшпес із қалдырған империя аз. Орта Азияның ұлан-ғайыр даласынан шыққан

моңғолдар Шыңғыс хан және оның мұрагерлері сияқты қайраткерлердің серпінді басшылығымен белгілі дүниенің геосаяси көрінісін өзгертетін тынымсыз жаулап алу жорығына кіріскен болатын. Моңғол империясының ұланғайыр аумақтарды жаулап алудағы таңғаларлық жетістігінің себептері әскери ерліктің, стратегиялық кереметтің, бейімделгіштіктің және бірегей әлеуметтік-мәдени құрылымның артықшылығы болып өзара әрекеттесуін қамтитын ғылыми қызығушылықтың тақырыбы болып табылады. Алдарыңыздағы мақала Моңғол Империясы тақырыбына жазылған жқмыстар арасында үлкен мұхитқа құйылар бір тамшы іспеттес. Десе де, моңғол халқының ерекшелігіне қосар кішігіріп үлесі болар болса, мақаланың өзін ақтағаны, еңбектің бааланғаны деп білеміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі Алжирдің тумасы, Орта ғасырғы уақыттың гуманитарлық бағыттағы ғылымдардың көшбасшысы саналатын Ибн Халдун есімді социолог, философ, тарихшы ғалым, ғұмыр кешкен уақытында әлемде әлі де өзектілігін тоқтатпай келе жатқан келесі теорияны ұсынады. Өзінің зерттеулері мен тарихтың беттеріне негізделе отырып, мемлекет болсын, ел болсын, тіпті тайпа болсын, барлығына да ортақ көрініс табатын құбылысты анықтап, оған «циклдық теория» деп есім береді. Ибн Халдун үшін тарих – егеменді державалардың пайда болып, күшейіп, күштерін жоғалтып, уақыт өте келе басқа егеменді державалар жаулап алатын айналмалы (циклдік) процесс. Ибн Халдун әр мемлекеттің өзіндің, *асабия*-сы бар деген ұғымды алға тартады. Оны топ құраушы қауымдастықтағы адамдар арасындағы бірлік байланысы ретінде сипаттайды. Байланыс көшпелі қоғамнан бастап мемлекеттер мен империяларға дейінгі өркениеттің кез келген деңгейінде бар екендігін алға тартады. Асабия көшпелі кезеңде ең күшті және өркениет дамыған сайын төмендейтініне сипаттама береді. Өзіміздің тілімізге ең жақын аудармасы бауырмашылдық, немесе қатар өмір сүретін екі адамды байланыстаратын жүйелі күш ретінде тәржімаласақ болады.

Ал басқарушылық қызметке келер болсақ, мұнда да асабияның маңызды орны бар екендігін Ибн Халдун меңзеген болатын. Оның теориясына сәйкес, биліктегі тұрақтылық пен даму үшін әр мемлекеттің *асабиясы* көрші мемлекеттен мықтырақ болуы керек. Бір *асабиядан* шыққан адамдар бір-бірін қалай болса да қорғауға бейім және жабайы табиғатының арқасында олар күшті және сауатты күрескерлер. Алайда, уақыт өте басқаларды жеңетін өркениетті емес қауымдастықтар әрқашан өркениетті қоғамдарға еліктеуге бейім. Осыған байланысты жабайы қауымдастықтар өз табиғатынан айырылып, сән-салтанатқа үйреніп, ақыры өркениеттілігі күшті қоғамдармен алмастырылады. Және бұл цикл шексіз жалғасын табатын жазып кеткен (**Ahmed, 31**). Бұл дегеніміз, әлемде өмір сүріп кеткен әрбір қоғамның, одан туындаған мемлекеттің сыни бастамасы болғанындай, дәл сондай соңы да болады деген сөз. Яғни, әрбір мемлекет туындаған сәтінен бастап, өзіндік

шарықтауына жетеді, алайда соңында бәрібір құлдырауға ұшырайды деген сөз.

Иә, Моңғол Империясының шарықтау шегінен кейін дүние есігін ашқан Ибн Халдун өз теориясында өткен тарихты зерделей айтқаны мәлім. Десе де, Моңғол Империясының тарихта бұрын-соңды орын алмаған, әлемдік жаулашылықтың туын бекіткен мемлекет ретінде өзін көрсеткенінде ешқандай күмән жоқ. Моңғол империясының жаулап алуларының қырсырына үнілгенімізде, XIII ғасырда белгілі дүниенің елеулі бөлігін жаулап алудағы империяның бұрын-соңды болмаған табысқа жетуіне әскери жаңашылдық, көреген көшбасшылық, әкімшілік тиімділік және экономикалық қырағылық үйлесімі ықпал еткені анық болады. Еуразияны толығымен жаулауына аз қалған Моңғол Империясының соғыста қолданылған тәсілдері, дипломатиялық тұрғыдағы сөздік шешендігі және де қатаң тәртіпті бірінші орынға қойған батыл жауынгерлері жеке зерттеуді талап еткендіктен, алдағы бөлімдерде әрбір Моңғол Империясының әскерінің ерекшелігіне жеке-жеке тоқтап кететін боламыз.

а. Моңғол әскерлерінің біліктілігі мен бейімпаздығы

Моңғол Империясының өзге халықты жаулада ең маңызды себептерінің бірі – әскер біліктілігі. Моңғолдар садақ атудағы ерекше шеберлігімен танымал болды, бұл олардың әскери күштерінің негізіне айналды (**May, 2**). Моңғол жауынгерлері жастайынан садақ атуға машықтанған, олардың ат үстінде дәлдігін, жылдамдығын, бейімделгіштігін шындаған. Моңғолдың садақ атуын сипаттайтын технологиялық жаңалық құрама садақ олардың әскери табыстарында шешуші рөл атқарды. Ағаш, мүйіз және сіңір сияқты материалдардың қосындысынан жасалған композициялық садақ моңғолдарға қуатты және ықшам қару берді (**May, 2**). Оның дизайны моңғол садақшыларына жоғары дәлдікпен ұзақ қашықтыққа жебелерді атуға мүмкіндік беретін тарту күші мен тиімділігін арттыруға мүмкіндік туғызғанын байқай аламыз. Құрама садақтың жеңіл конструкциясы, әсіресе, моңғол соғысының тактикасы - атпен садақ ату өте үшін тиімді атанып, соғыста түрлі мүмкіндікке жолдар ашты. Яғни, моңғол жаулап алуларының негізінде теңдесі жоқ ұтқырлығымен және бейімделгіштігімен ерекшеленетін әскери алпауыт күш тұрды десек артық айтпаған боламыз. Жоғары білікті ат садақшылары мен ауыр қаруланған атты әскерден құралған моңғол атты әскері осы кезеңде соғыста төңкеріс жасады. Олардың садақ пен жебедегі шеберлігі, ат үстіндегі шапшаң маневрімен қоса, моңғолдарға дәстүрлі әскерлерді жеңіп шығуға мүмкіндік берді, көбінесе қарсыластарын сақтықсыз ұстады. Атпен садақ ату моңғолдардың әскери стратегиясын айқындайтын белгісі болғанымен қоса, ғасырларға атты әскердің соғыстағы біліктілігінен дәріс берді десек те еш кем емес.

Десе де, тарих беттерінде барлығы керемет сияқты көрінгенімен шындығында Моңғол Империясының алдында төтеп бере алатын күш

болмады деп айтуға тура келмейді. Өйткені, 1400 жылдардың басында Мин әскерлері моңғолдарға қарсы қолданған атыс қарулары ауыр шығынға ұшыратуға қабілетті болды, ал моңғолдар қытайлық жауларынан әлі тым алыс еді, олардың садақтары мүлдем жарамсыз болып қалған көрініс орын алғанын (**Goldman, 453**) жазуларынан байқаймыз. Автор моңғол империясының садақшыларынан Қытай халқының озық технологияда дамыған қарулары басым болғандығын, және де соғыс кезінде Қытай мемлекетінің тәсілдері мен қаруларының мықтылығы есебінен моңғол әскерлері қашып кеткендігі де сөз етіледі (**Goldman, 454**). Әрине, соғыс алаңында әрқашан жеңеді деген қағида қате екені белгілі. Бірақ бұл жерде маңыздысы Моңғол Империясының, әсіресе басшылығында болған азаматтардың өткен жағдайдан сабақ алып ұтымды өзгеріс енгізгендігін ескерген жөн. Бұл көрініс (**Wilson, 3**) мақаласында ашық көрінеді. Бұл мақалада Моңғол Империясының технологиясы озық болғандығын, басқа көрші елдерден де ішкі нарыққа түрлі қару-жарықтарды кіргізгендігін және де сол секілді соғыс әрекетін жақсартатын кез келген жаңашыл дүниелерге ашық болғандығы баяндалады. Әсіресе, көбірек қолданыста болатын қарудың тез жанғыш ұнтағын, және де одан да басқа саймандарды тікелей Қытайдан алғандығын жазады. Сонымен қоса, 1211 жылы Шыңғыс хан Цзинь әулетіне шабуыл жасағанда, қытайлық қоршау инженерлерінің бүкіл роталары оның қызметіне өткендігін, олардың барлығы Моңғол Империясына қаласа да қаламаса да қызмет етуге мәжбүр болып, катапультадан бастап басқа да озық технологиялы құралдарға жергілікті моңғол тұрғындарын үйрете бастағандығын да байқаймыз (**Wilson, 3**). Бұл дегеніміз Шыңғыс ханның білімге, жаңашылдыққа ашық болғандығын, және де әскерін қашан да дамытып отқандығының анық айғағы. Тарих бетінде осыншама жерді жаулаудың сырының бір бөлігі осында жатса керек. Моңғол жауынгерлері ұрыс даласында да жоғары ұтқырлықты сақтай отырып, үздіксіз жебелер ағынын шығара алатын. Жылдамдықтың, дәлдіктің және бейімделудің бұл үйлесімі моңғолдарға қарапайым әскерлерден ерекше артықшылық бергендігі айтпаса да түсінікті. Бұл ұтқырлық динамикалық және болжауға болмайтын жаумен бетпе-бет келуге үйренбеген отырықшы әскерлердің дәстүрлі стратегияларын бұзды. Құрама садақтың ықшам дизайны және моңғолдардың мініп садақ ату шеберлігі ұрыс даласының ережелерін өзгертіп, олардың жаулап алуларына айтарлықтай үлес қосты. Бұл дегеніміз моңғол елі садақ ату жетістіктерінің физикалық артықшылықтарынан басқа, орталық элемент ретінде садақ атумен психологиялық соғысты да пайдаланды. Дұшпанға жауған жебелердің дыбысы жиі үрей туғызатын. Моңғол садақшылары қарсыластарының арасына бейберекеттік тудырып, үздіксіз және бағдарсыз жебелерді жасауда шеберлік танытты. Моңғол империясының әлемді жаулап алудағы табысын олардың садақ атудағы теңдессіз жетістіктерімен байланыстыруға болады. Яғни, моңғол әскерлерінің

қарсыластарына тек қана суық қарумен ғана емес, сонымен қатар психологиялық та әсер ете алғандығын көре аламыз.

ә. Моңғол Империясының әкімшілік-басқарудағы жүйесі

Моңғол империясының табысының негізінде әскери біліктілік пен қатар Шыңғыс ханның көреген басшылығы жатыр. Темүжин ретінде дүниеге келген ол дипломатиялық шеберлік, стратегиялық неке және әскери жаулап алу арқылы бытыраңқы моңғол тайпаларын біріктірді. Шыңғыс ханның басшылығы империяға деген нақты көзқараспен ерекшеленді, меритократияға, бейімделгіштікке, сан алуан көшпелі тайпаларды бір тудың астына біріктіруге баса назар аударды.

Шыңғыс ханның әскери стратегиялары дәстүрлі соғыстан да асып түсті. Оның адам психологиясы туралы туа біткен түсінігі бар, қорқынышты жаулардың рухын түсіру және жаулап алуды тездету құралы ретінде пайдаланады (**Ramos, 27**). Оның жауынгерлерінде шабыттандырған адалдық теңдесі жоқ еді, ол үлкен қашықтықтарды басып өтіп, әртүрлі жерлерді бағындыра алатын ұйымшыл және тәртіпті әскери күш жасады. Шыңғыс ханның көреген басшылығы бір-біріне ұқсамайтын моңғол тайпаларын біріктіріп, біртұтас империя құруда шешуші рөл атқарды (**Lane, 20**). Оның жауынгерлер арасында адалдықты шабыттандыру қабілеті, құзыреттілігін марапаттаған меритократиялық көзқараспен қоса, күшті әскери күш құрды. Шыңғыс ханның көзқарасы жаулап алудан да асып түсті; тиімді басқарудың негізін қалаған әкімшілік реформаларды жүзеге асырды. Шыңғыс хан террор тактикасының психологиялық әсерін түсінді, ал моңғолдар бұл түсінікті қарсылас әскерлер мен қалалардың шешімін әлсірету үшін пайдаланды. Тоқтаусыз жауған жебелерден туындаған қорқыныш көптеген қалалардың тез берілуіне ықпал етіп, ұзаққа созылған қоршаулардың қажеттілігін азайтты. Моңғол садақ атуының психологиялық аспектісі олардың ұтқырлығымен қоса, басым және болжауға болмайтын күшке қарсылық танытатын орта тудырды. Ал бұның бәрін басқаруға білікті мамандар мен қолбасшылар жауапты болғандығы баса айтылады.

Моңғол империясының әскери қабілеттерімен қатар, әкімшілік тиімділігі кең аумақтарды басқаруды жеңілдетті. Шыңғыс хан ұлан-ғайыр аумақтарды жаулап алу және басқару үшін тиімді қарым-қатынас пен ұйымшылдық қажет екенін мойындады. Осы қажеттілікті шешу үшін моңғол әкімшілігі жам жүйесін – бүкіл империяны қамтитын станциялар мен хабар алмасу бағыттарының күрделі желісін енгізді (**Ver, 7**). Бұл жүйе хабарлардың империяны таңғаларлық жылдамдықпен өтуіне мүмкіндік беретін жылдам байланысты жеңілдетті. Ұлан-ғайыр империя бойынша жылдам байланысты жеңілдетіп, әскери жорықтар мен әкімшілік мәселелерді тиімді үйлестіруге мүмкіндік берді. Шыңғыс ханның көшбасшылық стилі бейімділік пен прагматизмге баса назар аударады, бұл империяға әртүрлі рельефтер мен мәдениеттерді сәтті шарлауға мүмкіндік береді. Жам жүйесі моңғол

әскерлерінің жорықтарды тиімді үйлестіру қабілетінде шешуші рөл атқарды. Сонымен қатар, жиналған барлық мәліметтерді ескерсек, жам-жүйенің негізгі міндеттерінің бірі әскерлерге мал жеткізу екені анық болады (**Ver, 5**). Бұл Шыңғыс ханға және одан кейінгі көсемдерге әртүрлі аймақтардағы оқиғалардан хабардар болуға, қауіп-қатерге тез жауап беруге және кең империяны орталықтандырылған бақылауды сақтауға мүмкіндік берді. Жам жүйесі ықпал еткен әкімшілік тиімділік Моңғол империясының басқару және кеңейту қабілетіне айтарлықтай үлес қосты.

Сонымен қатар, Моңғол Империясының жиналыс жасау әдебін ескере кеткен жөн. Моңғол халқында *құрылтай* деген түсінік болатын. Құрылтай — көптеген қатысушылардың әдейілеп алыс жерлерден келетін, жиын барысы апталап созылатын үлкен жиналыс. Оның орталығында Шыңғыс ханның отбасы мүшелері, императордың күйеу балалары, әскербасылары және т.б. болады. Негізгі мақсаты өзекті мәселелерді талқылау, мемлекеттің алға қояр мақсатын айқындау және де билік жүйесіндегі шешімдерімен ақылдасу. Құрылтайдың көрнекті ерекшелігі - әйелдердің қатысуы. Бұл ерекшелік басқа мемлекеттерге қарағанда орын алған Моңғол Империясына ғана тән құбылыс екенін айта кеткен жөн. Құрылтай әдетте талқылау арқылы маңызды шешімдерді қабылдауға мүмкіндік беру үшін көшбасшыларды біріктірудің функциясын атқарды (**Hodous, 89**). Бұл дегеніміз Моңғол халқы жылына бір рет кейде бірнеше рет әлемнің бүкіл жерінен жиналып, бас қосып ақылдасады деген сөз. Әрине, осындай тиянақтылықпен жасалынған ақылдасулар мен бас қосулардан соң халқының өркендеуіне, соғыс алаңында жеңістерге жетуіне үлкен себеп болған деп дөп басып айта алсақ керек.

Әкімшілік басқармада Моңғол Империясының басқа мемлекеттерден тағы бір айырмашылығы болды. Моңғолдар әртүрлі этникалық топтардан қабілетті басқарушыларды тағайындады, бұл шешім қабылдауда әртүрлі көзқарастарға мүмкіндік берді (**Fletcher, 17**). Бұл тәсіл ресурстарды бөлу мен экономиканы басқарудың тиімділігін арттырып, империяның экономикалық тұрақтылығына ықпал етті. Шыңғыс ханның көшбасшылық философиясы меритократиядан бастау алды. Билік лауазымдары тегіне қарай жеке тұлғаларға арналмаған, тек қана біліктілік пен адалдық танытқан лайықты адамға берілді. Бұл тәсіл моңғолдардың әскери-әкімшілік аппаратының тиімділігіне ықпал етіп, ең қабілетті тұлғаларды шешуші орындарға орналастыруды қамтамасыз етті. Моңғол империясы орталықтандырылған бақылау мен орталықтандырылмаған басқару арасындағы нәзік тепе-теңдікке қол жеткізді. Осындай ұстаным сондай-ақ жергілікті халықтың қарсылығын барынша азайтты, тек олар моңғол басшылығы белгілеген кеңірек шеңберді ұстанды.

б. Экономикалық саясаты

Моңғол империясының Азия, Еуропа және Таяу Шығыстағы ұлан-ғайыр және алуан түрлі аумақтарды жаулап алудағы табысы тек әскери прогрестің

нәтижесі ғана емес, сонымен бірге олардың жаңашыл экономикалық стратегияларының арқасында орын алды. Моңғол империясының сауда саясатымен, алым-салық жүйесімен және басқару шеніндегі шешімді көзқараспен негізделген экономикалық ұйымы империяның ұлғаюында шешуші рөл атқарды.

Жібек жолы сияқты ірі сауда жолдарының тоғысқан жерінде орналасқан Моңғол империясы пайдалы сауда желілеріне үстемдік орнату үшін өзінің географиялық артықшылығын пайдаланды. Негізгі сауда жолдарын бақылау моңғолдарға қомақты байлық жинауға мүмкіндік берген болатын, соның салдарынан өздерінің әскери күштерін ұстауды ғана емес, сонымен бірге өршіл жаулап алуларды қаржыландыруды да жеңілдетті. Нәтижесінде көпестер Жібек жолы арқылы қауіпсіз өтуге мүмкіндік алды. Сауда нәтижесінде пайда болған экономикалық өркендеу Моңғол империясының жалпы күші мен тұрақтылығына ықпал етті. Моңғолдар өздерінің ұлан-ғайыр империясын сақтап қана қоймай, сонымен бірге олардың әскери жорықтарын күшейтетін экономикалық стратегияларды жүзеге асырды. Империя мәдени алмасу мен сауда орталығына айналды, экономикалық өсуді қамтамасыз етті. Моңғолдар ресурстарды жинақтау және күшті әскери машинаны сақтау үшін саудадағы үстемдігін пайдаланды.

Алым-салық жүйесі моңғолдардың экономикалық қуатын одан әрі нығайтты. Жаулап алынған аумақтарға алым-салық орнына белгілі бір дәрежеде автономияға рұқсат етілді (**Safavi-Abbasi 2**), бұл империяның экономикалық тұрақтылығына ықпал еткен симбиотикалық қарым-қатынасты құрады. Жаулап алынған аймақтар тауарлар, қызметтер немесе ауылшаруашылық өнімдерінің бір бөлігі түрінде салық төлеуге міндетті болды. Бұл тәсіл моңғолдарға ресурстарды тиімді өндіруге және олардың бақылауындағы әртүрлі аумақтарда экономикалық тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік берді. Салық жүйесінің икемділігі моңғол билігінің ұзақ өмір сүруіне ықпал етіп, ресурстар мен экономикалық қызметтегі аймақтық өзгерістерді қамтамасыз етті. Сонымен қатар өз қол астындағыларға орынсыз қиындықтар туғызбай, ресурстарды тиімді өндіруге мүмкіндік бегенімен қатар, бұл жүйе өз кезегінде, ауқымды әкімшілік инфрақұрылымды қажет етпестен ресурстардың тұрақты ағынын қамтамасыз ететін экономикалық артықшылықтарға ие болуға жол ашты.

Қорыта айтқанда, Моңғол империясының дүние жүзін жаулап алудағы табысында оның экономикалық ұйымы маңызды рөл атқарғандығын ескерген жөн. Сауда жолдарын бақылау, алым-салық жүйесін жүзеге асыру, көшпелі экономиканың бейімділігі ұжымдық түрде империяның кеңеюін қамтамасыз ететін және тарихтың өтуіне ұзақ әсер қалдырған экономикалық негіз – империяның тарих көрмеген дәрежеде ұлғайғандығына себепші бола білді.

в. Мәдени бейімделулер

Моңғол империясының XIII ғасырда белгілі дүниенің кең аумақтарын жаулап алудағы теңдесі жоқ жетістігі, айтарлықтай дәрежеде олардың жаңа ортаға керемет бейімделуімен және мәдени еркіндікті ілгерілетуімен байланыстыруға болады. Орталық Азия даласынан шыққан көшпелі халық моңғолдар толеранттылық пен мәдени алмасу ортасын қалыптастыра отырып, әртүрлі рельефтерді, климатты және мәдени ландшафттарды шарлаудың ерекше қабілетін көрсетті. Жаулап алынған аумақтарда өз мәдениеті мен дінін таңып алған көптеген қазіргі империялардан айырмашылығы, моңғолдар әртүрлілікті қабылдады және жергілікті тұрғындарға өздерінің әдет-ғұрыптары мен нанымдарын орындауға мүмкіндік берді. Бұл мәдени еркіндік саясаты моңғол билігі кезінде әртүрлі мәдениеттер қатар өмір сүретін ортаны қалыптастырды.

Моңғолдардың мәдени мұраларына терең сіңген көшпелі өмір салты олардың жаңа ортаға бейімделуінде шешуші рөл атқарды. Тұрақты ауылшаруашылық жерлеріне байланған отырықшы қоғамдардан моңғолдардың ұтқырлығы оларға Орталық Азияның қуаң тепкілерінен Парсы таулы жерлеріне және Қытайдың құнарлы жазықтарына дейінгі әртүрлі табиғи белестерді басып өтуге мүмкіндік берді. Бұл бейімделу моңғолдарға әртүрлі аймақтардың әлсіз жақтарын пайдаланып, әртүрлі аумақтарды жаулап алуға мүмкіндік беретін стратегиялық артықшылық берді (**Buell, 46**). Аспен жүруді меңгеру және киіз үй секілді жылжымалы, шатырлы қоныстарды пайдалану моңғолдардың әртүрлі орталар арасындағы үздіксіз қоныс аударуын жеңілдетті. Олардың әртүрлі климаттық жағдайларда шарлау және өмір сүру қабілеті әскери жорықтарының сәтті болуына ықпал етті және олардың кең империясының логистикалық талаптарын сай негізделді. Біртекті мәдениетті ұстанудың орнына, олар өз империясындағы әртүрлілікті қабылдады. Империяның саяси негіздемелеріне кедергі жасамайды деген ұстанымға ерген әрбір Моңғол Империясының тұрғыны заңды түрде исламның, христиандықтың, буддизмнің, даосизмнің немесе өздері қалаған кез келген басқа діннің ізбасарлары бола алатын (**Safavi-Abbasi 2**). Сонымен қатар, мемлекет ішінде біліммен, ақпаратпен және мәдени бірегейлікпен бөлісу ынталандырылды. Сауда жолдарын қамтамасыз ету мақсатында саяхатшылар мен саудагерлерге Еуразияның ішінде әрлі-берлі өтуге, мемлекет арасында еркін жүруге мүмкіндік жасалды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Моңғол империясының әлемді жаулап алудағы табысы мәңгілік мұра қалдырғанын бір емес, бірнеше тарихы мамандары мойындайды. Империя өзінің шарықтау шегінде Тынық мұхитынан Жерорта теңізіне дейін созылып, тарихтағы ең үлкен іргелес құрлық империясын құрды. Моңғолдардың әкімшілік жаңалықтары, әскери стратегиялары мен экономикалық саясаты кейінгі империяларға әсер етіп, дүниежүзілік тарихтың бағытын қалыптастырды. Қорыта айтқанда, Моңғол империясының әлемді жаулап

алудағы табысы жеке ерлік емес, өзара байланысты факторлардың симфониясы болды. Бұл әскери жарқыраған, бейімделгіштік, мәдени бірлік, меритократия және дипломатиялық ептілік тілінде жазылған дастан болды. Моңғол империясының өркендеуі мен билігі туралы ой елегінен өткізе отырып, олардың жаулап алуы тек тарихи оқиға ғана емес, адам әлеуетін, өршілдігін және бір сәтке көшпелі халықтың мәңгілік мұрасын терең зерттеу болғанын еске саламыз. Моңғолдардың осы факторларды біріктіру қабілеті оларға XIII ғасырдағы геосаяси ландшафтта өшпес із қалдырған империя құруға және оны қолдауға мүмкіндік берді. Моңғолдардың үстемдікке көтерілуі жай ғана жаулап алу емес; бұл кез келген қиындыққа қарамастан адамзат тарихының бағытын қалыптастырған империя құрған көшпелі халықтың қайсар рухының куәсі. Моңғол империясының мұрасы олар жаулап алған аймақтарында ғана емес, сонымен бірге өркениеттің кенепте өшпес із қалдырған көшпелі халықтың әлеуетін, төзімділігін және өшпес ықпалын терең зерттеуде де сақталады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ahmed, A. 2014. "Ibn Khaldun's Understanding of Civilizations and the Dilemmas of Islam and the West Today". Middle East Institute, Vol. 56, No. 1 (Winter, 2002), pp. 20-45. <http://www.jstor.org/stable/4329719>
2. Buell, P. D., & Kolbas, J. (2016). The ethos of state and society in the earlyMongol empire: Chinggis Khan to Güyük. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 26(1-2), 43-64.
3. Fletcher, J. (1986). The Mongols: ecological and social perspectives. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46(1), 11- 50.
4. Hodous, F. (2013). The Quriltai as a legal institution in the Mongol Empire. *Central Asiatic Journal*, 56, 87-102.
5. Goldman, E.O. and Andres, R.B. (1999) 'Systemic effects of military innovation and Diffusion', *Security Studies*, 8(4), pp. 79–125. doi:10.1080/09636419908429387.
6. Lane, G. (2012). Chinggis Khan, World Conqueror. May, T. 2015. "The Chinggis Exchange: the Mongol Empire and Global Impact on Warfare", *World History Connected* Vol. 12, issue 1, pp 1-24. https://worldhistoryconnected.press.uillinois.edu/12.1/forum_may.html
7. Ramos, A. (2017). Chinggis Khan's Syncretic Steppe: How Tradition and Innovation Combined to Form the World's Largest and Most Diverse Nomadic Empire.
8. Safavi-Abbasi, S., Brasiliense, L. B., Workman, R. K., Talley, M. C., Feiz-Erfan, I., Theodore, N., ... & Preul, M. C. (2007). The fate of medical knowledge and the neurosciences during the time of Genghis Khan and the Mongolian Empire. *Neurosurgical focus*, 23(1), 1-6.

9. Vér, M. (2016). The postal system of the Mongol Empire in northeastern Turkestan. *PhD Dissertation, University of Szeged*.

10. Wilson, J. (2019). Mongol Explosion: The Mongolian Usage of Gunpowder Weapons. *History*, 88, 18.

RAPID DEVELOPMENT OF THE MONGOL EMPIRE IN CONQUERING THE WORLD: REASONS AND LESSONS

Annotation: The Mongol Empire, founded by Genghis Khan at the beginning of the XII century was one of the most successful and expansive empires in world history. The Mongol Empire rose from the foothills of Central Asia under the leadership of Genghis Khan, whose vision and military prowess eventually laid the foundation for an empire that stretched from the Pacific to the Mediterranean. This article examines the interrelated factors that led to the Mongol Empire's unparalleled success in conquering diverse and geographically distant regions.

This research paper attempts to examine the various factors that contributed to the remarkable success of the Mongol Empire in conquering vast territories in Asia, Europe and the Middle East. By analyzing military strategies, leadership qualities, economic policies, and cultural adaptations, this work aims to provide a comprehensive understanding of the multifaceted reasons behind the glorious expansion of the Mongol Empire. In the course of the study, it was determined that the success of the Mongol Empire was caused by various tactics used during the war, as well as the use of advanced technology for its time, as well as military structural features.

Keywords: Mongol Empire, war methods and approaches, technology, asabiyya, jam system.

СТРЕМИТЕЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ В ЗАВОЕВАНИИ МИРА: ПРИЧИНЫ И УРОКИ

Аннотация: Монгольская империя, основанная Чингисханом в начале XII века, была одной из самых успешных и обширных империй в мировой истории. Монгольская империя возникла в предгорьях Центральной Азии под руководством Чингисхана, чье видение и военное мастерство в конечном итоге заложили основу империи, простиравшейся от Тихого океана до Средиземноморья. В данной статье рассматриваются взаимосвязанные факторы, которые привели к беспрецедентному успеху Монгольской империи в завоевании разнообразных и географически отдаленных регионов.

В данной исследовательской работе предпринята попытка изучить различные факторы, которые способствовали выдающемуся успеху Монгольской империи в завоевании огромных территорий в Азии, Европе и на Ближнем Востоке. Анализируя военные стратегии, лидерские качества, экономическую политику и культурную адаптацию, эта работа призвана обеспечить всестороннее понимание многогранных причин славного расширения Монгольской империи. В ходе исследования было определено, что успех Монгольской империи был обусловлен различной тактикой, применявшейся в ходе войны, а также использованием передовых для своего времени технологий, а также особенностями военного устройства.

Ключевые слова: Монгольская империя, методы и подходы войны, технология, асабия, система джам.

Information about author: Arystan A. Bakyt, Master's student of the Higher School of Social Sciences and Humanities of the Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan, arystan.bakyt@alumni.nu.edu.kz

Сведение об авторе: Арыстан Аскарулы Бакыт, магистрант высшей школы социально-гуманитарных наук Международного университета «Астана», Астана, Республика Казахстан, arystan.bakyt@alumni.nu.edu.kz